

काव्यमाला. ४८.

श्रीवाग्भटप्रणीतो

वाग्भटालंकारः ।

सिंहदेवगणिविरचितया टीकया समेतः ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथ-
शर्मणा च संशोधित. ।

स च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ।

१८९५

मूल्यं रूप्यकार्धः ।

काव्यमाला।

श्रीवाग्भटप्रणीतः

वाग्भटालंकारः।

सिंहदेवगणिविरचितया टीकया समेतः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रीवर्धमानजिनपतिरनन्तविज्ञानसंततिर्जयति ।
यद्दीपप्रदीपकलिका कलिकालतमः शमं नयति ॥

---

१. अस्यैव वाग्भटस्य 'वाहड' इति प्राकृतं नामान्तरमस्ति. यतोऽत्रैव ग्रन्थे—'बंभण्डसुत्तिसंपुडमुत्तिअमणिणो पहासमूह व्व । सिरिवाहड त्ति तणओ आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥' [ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणेः प्रभासमूह इव । श्रीवाहड इति तनय आसीद्बुधस्तस्य सोमस्य ॥] इति संकरालंकारोदाहरणस्य 'तस्य सोमस्य वाहडनाम्ना तनय आसीत्। किंभूतस्य सोमस्य । ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणेः । क इव । प्रभासमूह इव । किंविशिष्टस्तनयः । बुधो विद्वान् । एतद्ग्रन्थकारेण स्वनामसहितं संकरालंकारस्योदाहरणं भणितम्' इति जिनवर्धनसूरिव्याख्यातः पितुः 'सोम' इति, स्वस्य 'वाहड' इति नाम प्रतीयते. 'इदानीं ग्रन्थकार इदमलंकारकर्तृत्वख्यापनाय वाग्भटाभिधस्य महाकवेर्महामात्यस्य तन्नाम गाथयैकया निदर्शयति' इति सिंहदेवगणिव्याख्यातो महाकवित्वं महामात्यत्वं च. 'अणहिल्लपाटकपुरमवनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः । श्रीकलशनामधेयः करी च रत्नानि जगतीह ॥' इति समुच्चयालंकारोदाहरणतो नगरी राजा चावगम्यते. 'कर्णदेवनृपसूनुः श्रीजयसिंहः' इति सर्वे व्याख्यातारः. एवं च 'अथास्ति वाहडो नाम धनवान्धार्मिकाग्रणीः । गुरुपादान्प्रणम्याथ चक्रे विज्ञापनामसौ ॥ आदिश्यतामतिश्लाघ्यं कृत्यं यत्र धनं व्यये । प्रभुराहात्मये जैने द्रव्यस्य सफलो व्ययः । आदेशानन्तरं तेनाकार्यत श्रीजिनालयः । हेमाद्रिधवलस्तुङ्गो दीप्यत्कुम्भमहामणिः । श्रीमाता वर्धमानस्वामीमरद्विम्बपुरस्सरम् । यत्तेजसा जिताश्चन्द्र……कान्तमणिप्रभाः । शतैकादशके साष्टसप्ततौ विक्रमार्कतः । वत्सराणां व्यतिक्रान्ते श्रीमुनिचन्द्रसूरयः । आराधनाविधिश्रेष्ठं कृत्वा प्रायोपवेशनम् । शमपीयूषकल्लोलप्लुतास्ते त्रिदिवं ययुः ॥ युग्मम् ॥ वत्सरे तत्र चैकेन पूर्णे श्रीदेवसूरिभिः । श्रीवीरस्य प्रतिष्ठां स वाहडोऽकारयन्मुदा ॥' इति प्रभाचन्द्रमुनीन्द्रविरचितप्राभाविकचरित्रतो वाग्भटस्य सत्ता ११७९ विक्रमवत्सरे

वाग्भटकवीन्द्ररचितालंकृतिसूत्राणि किमपि विवृणोमि ।
मुग्धजनबोधहेतोः स्वस्य स्मृतिजननवृद्धै च ॥

इह 'शिष्टाः क्वचिदिष्टे वस्तुनि प्रवर्तमानाः अभीष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमेव प्रवर्तन्ते' इति शिष्टसमयपरिपालनाय, तथा 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि । अश्रेयसि प्रवृत्तानां क्वापि यान्ति विनायकाः ॥' इति वचनान्मा भूदस्य शास्त्रस्य काव्यार्थिनां सम्यग्ज्ञानोपदेशकतया श्रेयोभूतस्य कोऽपि विघ्न इति विघ्नोपशान्तये च शास्त्रारम्भेऽभीष्टदेवतानमस्कारं महाकविः श्रीवाग्भटः प्रकटयति—

श्रियं दिशतु वो देवः श्रीनाभेयजिनः सदा ।
मोक्षमार्गं सतां ब्रूते यदागमपदावली ॥ १ ॥

(1123 A. D.) स्फुटं प्रतीयते. 'अणहिल्लपुरं प्राप क्ष्मापः प्राप्तजयोदयः । महोत्सवप्रवेशस्य गजाद्रुह्यसुरेन्द्रवत् । वाग्भटस्य विहारं स ददर्श इमसायनम् । अन्येद्युर्वाग्भटामात्यं धर्मात्यन्तिकवासनः । अपृच्छदार्हताचारोपदेष्टारं गुरुं नृपः ॥ श्रीमद्वाग्भटदेवोऽपि जीर्णोद्धारमकारयत् । शिखीन्दुरवि(१२१३)वर्षे च ध्वजारोपं व्यधापयत् ॥' इत्यभिमप्राभाविकचरित्रतो वाग्भटस्य सत्ता १२१३ विक्रमसंवत्सरे (1157 A. D.) प्रतीयते. वर्णितस्य जयसिंहमहीपतेः सत्तापि १०९३–११४३ खिस्ताब्देष्विति हेमाचार्यप्रणीतद्व्याश्रयकाव्यस्य 'इण्डियन् आण्टिकेरी'चतुर्थपुस्तकस्थभाषान्तरतोऽवगम्यते. जुलियस्-एग्जिलिङ् (Julius Eggeling, Ph. D.)-पण्डितस्तु 'Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of the India Office' नाम्नि सूचीपत्रे वाग्भटालंकारप्रकरणे 'जयसिंहनरपतेः सत्ता १०९३–११५४ खिस्ताब्देषु' इति लेस्सनपण्डितोक्तिमनुवदति. 'वाग्भटालंकारकर्ता वाग्भटो नेमिकुमारस्य पुत्रः' (Wâgbhata, son of Nemikumâra and Mahâdevî or Wasundharâ) इति वाग्भटालंकारप्रकरणे वदन् जुलियस्-एग्जिलिङ्-पण्डितस्तु प्रागुपदर्शितसंकेतोदाहरणगाथानवलोकनभ्रान्त एव. नेमिकुमारस्य पुत्रः काव्यानुशासनप्रणेता वाग्भटस्त्वस्माद्वाग्भटादन्य एव. यतः काव्यानुशासनग्रन्थे गुणप्रकरणे 'इति दण्डि-वामन-वाग्भटादिप्रणीता दश गुणाः । वयं तु माधुर्यौजःप्रसादलक्षणांस्त्रीनेव गुणान्मन्यामहे । शेषास्तेष्वेवान्तर्भवन्ति' इति लेखतः स्फुटमेव वाग्भटालंकारकाव्यानुशासनप्रणेत्रोर्भेदः प्रतीयते. अष्टाङ्गसंग्रह-अष्टाङ्गहृदयसंहिताप्रणेता वाग्भटस्तु सिंहगुप्तसूनुः. नेमिनिर्वाणकर्तुर्वाग्भटस्य निर्णयस्तद्ग्रन्थभूमिकातोऽवसेयः.

२. अस्य वाग्भटालंकारस्य—(१) जिनवर्धनसूरिविरचिता, (२) सिंहदेवगणिप्रणीता, (३) क्षेमहंसगणिरचिता, (४) *अनन्तभट्टसुतगणेशरचिता*, (५) *राजहंसोपाध्यायरचिता*, इति पञ्च व्याख्यास्तु समुपलब्धाः. तत्र जिनवर्धनसूरिरचितव्याख्यासहितपुस्तकं जयपुरराजगुरुभट्टश्रीनारायणपर्वणीकरैः, सिंहदेवगणिप्रणीतव्याख्यासहितपुस्तकं (क-चिह्नितं) रामनारायणसूनुमोहनलालैः, (ख-चिह्नितं) उक्तटीकायुक्तपुस्तकमेव पण्डितवरज्येष्ठारामशर्मभिः प्रहितमिति तेषामुपकारं महान्तमुरीकुर्मः.

श्रियमिति । श्रीनाभेयजिनो वः श्रियं दिशतु इति संटङ्कघटना । नाभेरपत्यं नाभेयः । 'इतोऽनिञः' इत्येयण् । श्रिया युक्तो नाभेयः श्रीनाभेयः । 'मयूरव्यंसकादयः' इति मध्यमपदलोपी समासः । श्रीनाभेयश्चासौ जिनश्चेति कर्मधारयः । दीव्यति दिव्यकेवलज्ञानश्रिया दीप्यत इति देवः । एतेन भगवतो ज्ञानातिशयः सूचयांचक्रे । श्रीनाभेय इत्यत्र श्रिया अष्टमहाप्रातिहार्यादिलक्ष्म्या युक्तत्वप्रतिपादनेन प्रभोः पूजातिशयः प्रत्यपादि । जयति रागद्वेषादिरिपून्पराभवतीति जिनः । अनेन परमेश्वरस्यापायापगमातिशयो ज्ञापितः । मोक्षमार्गमित्यादिनोत्तरार्धेन पुनः स्वामिनो वचनातिशयः ख्यापितः । एवं चत्वारोऽप्यतिशयाः प्रज्ञाप्यन्ते स्म । 'यत्तदोर्नित्यसंबन्धः' इत्युक्तेः स इति गम्यते । ततश्च स श्रीनाभेयजिनो वो युष्माकं श्रियं कल्याणलक्ष्मीं ददातीति भावः । स क इत्याह—यस्य भगवत आगमपदानां सिद्धान्तवचनानामावली श्रेणिः सतां विदुषामुत्तमानां मोक्षस्य मार्गं सम्यग्ज्ञानत्रयाराधनरूपं ब्रूते ब्रवीति । प्रकाशयतीत्यर्थः । अथान्यस्यापि कस्यचिदागमस्यागनस्य पदानि पादप्रतिबिम्बानि तेषां पङ्क्तिर्दृष्टा सती सतो पन्थानं प्रकटयतीत्युक्तिलेशः । तथा शास्त्रादौ त्रिविधानां देवतानां स्तुतिः संभवति—*समुचितायाः, इष्टायाः, समुचितेष्टायाश्चेति* । तत्र समुचिताया देवतायाः स्तुतिर्यथा नीतिशास्त्रारम्भे राजादेः, कामशास्त्रारम्भे स्मरादेः । इष्टायाः स्तुतिर्यथा रघुकाव्ये शिवगौर्योः । समुचितेष्टायाः स्तुतिर्यथा श्रीयोगशास्त्रारम्भे महावीरयोगिनाथस्येति । अत्र पुनः शास्त्रारम्भे श्रीनाभेयनमस्कारेणाभीष्टदेवतास्तुतिं प्रचक्रे वाग्भटः । अथवा श्रियोऽष्टमहाप्रातिहार्यादिलक्ष्म्या इनः स्वामी श्रीनः । 'ञिभीक् भये' । भीयते इति भेयम् । 'भावे च एचातः' इति यः । भयमित्यर्थः । न विद्यते भेयं संसारभ्रमोद्भवं भयं यस्य सोऽभेयः । जिनः श्रुतकेवल्यपि भण्यते, तस्यापि प्रायो रागादिजयात् । तन्निरासार्थमभेयश्चासौ जिनश्चाभेयजिन इति । एवंविधश्च सामान्यकेवल्यपि लभ्यते, तस्य भवभ्रमभयाभावात् । तन्निराकरणार्थं श्रीनश्चासावभेयजिनश्च श्रीनाभेयजिनः इति । एवंविधश्चार्हन्नेव भवतीति सामान्येनार्हतो नमस्कारः कृतो भवति ॥

यद्वा काव्यशास्त्रस्य सर्वेषामपि साधारणोपयोगित्वाद्वैष्णवमतेनापि नमस्कारस्य लेशतो व्याख्या । यथा—श्रीर्विष्णुपत्नी । नाभेरुत्पन्नत्वाद्ब्रह्मापि नाभेयः कथ्यते । '*विष्णोर्नाभिस्थकमले विश्वकर्तुर्निवासः*' इति लोकोक्तेः । तथा चाहुः—'*नाभिभूःपद्मभूः*–' इत्यादि तन्नामानि । जिनो विष्णुः । 'पीताम्बरो मार्जजिनौ कुमोदकः' इति चिन्तामणिवचनात् । ततश्च श्रीश्च नाभेयश्च श्रीनाभेयौ ताभ्यामुपलक्षितो जिनः श्रीनाभेयजिनः स श्रियं दिशतु । वाशब्दोऽव्ययमवधारणे पूरणे वा । किंविशिष्टः । उदेवः 'उरीश्वरः' इत्येकाक्षरनाममालावचनात्—उः शंभुः स एव पूज्यत्वाद्देवो यस्य स तथा । तदुक्तम्—'*ब्रह्माच्युताभ्यर्चितपादपद्मो न पूज्यते किं मनुजैर्गिरीशः*' इति ॥

ननु नमस्कारस्य विघ्नविघाते कथं सामर्थ्यम् । उच्यते—नमस्कारेण पुण्यमुपजायते, पुण्येन विघ्नाः प्रतिहन्यन्त इति । यत्रापि च नमस्कारमन्तरेणापि निर्विघ्ना शास्त्रपरिसमाप्तिर्दृश्यते, तत्रापि मानसिकः प्रणिधानरूपोऽयं घटत एवेति सफलो नमस्कारव्यापारः ॥ इति प्रथमपद्यार्थः ॥

किं च—

'मङ्गलं चाभिधेयं च संबन्धश्च प्रयोजनम्।
चत्वारि कथनीयानि शास्त्रस्य धुरि धीमता॥'

तत्र मङ्गलमभिहितं नमस्कारवचनेन। अभिधेयं चात्र शास्त्रे सम्यक्काव्यस्वरूपम्। संबन्धश्चास्य वाच्यवाचकभावादिः। तथाहि—एतच्छास्त्रं वाचकम्, सम्यक्काव्यस्वरूपं वाच्यम्। उपायोपेयभावो वात्र संबन्धः। वचनरूपापन्नं हीदं शास्त्रमुपायः। तत्परिज्ञानं चोपेयमिति॥ प्रयोजनं त्वनन्तरं शिष्याणां शास्त्रार्थपरिज्ञानम्। परम्परं तु सम्यक्कवित्वलब्धिस्फूर्त्या कीर्तिप्रभृति। आचार्यस्य त्वनन्तरं प्रयोजनं शिष्यानुग्रहः। परम्परं तु तदेव। ऐहिकमिदमुक्तम्. पारत्रकं तु परम्परप्रयोजनमुभयेषामपि निःश्रेयसावाप्तिरिति। अतो यदुच्यते केनचित्—'नारब्धव्यमिदं शास्त्रमभिधेयादिरहितत्वात्काकदन्तपरीक्षावत्' इति, तन्न किंचित्, उक्तयुक्त्याभिधेयादिदर्शनात्। अमुमेवार्थं समर्थयितुं वक्ष्यमाणार्थपरिच्छेदक्रमोद्देशगर्भं काव्यफलमाह—

साधुशब्दार्थसंदर्भं गुणालंकारभूषितम्।
स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये॥ २॥

अत्र प्रस्तावाच्छिष्यः कर्ता गम्यते। ततः शिष्यः काव्यं कवेः कर्म काव्यम्। 'पतिराजान्ताद्यण्' इति यणि प्रत्यये साधुः। कुर्वीत विदधीत। कस्यै। कीर्तये यशसे। इति फलनिर्देशः। अत एव 'कुर्वीत' इत्यत्र फलवत्कर्तर्यात्मनेपदविधानम्। काव्यं किंविशिष्टम्। साधुशब्दार्थसंदर्भं वक्ष्यमाणेनानर्थकत्वादिना दोषेण रहितः शब्दः साधुः। अर्थस्तु वक्ष्यमाणेन देशविरुद्धत्वादिना दोषेण विमुक्तः साधुर्भवति। ततश्च साधू निर्दोषौ शब्दार्थौ यस्मिन्संदर्भे स साधुशब्दार्थः संदर्भो रचना यत्र तत्तथा। साधुशब्दार्थयोः संदर्भो यत्रेति विग्रहं कुर्वन्ति। तत्र समासप्राप्तिरुत्सूत्रा॥ यद्वा—शब्दार्थयोः संदर्भः शब्दार्थसंदर्भः साधुः शब्दार्थसंदर्भो यत्रेति विग्रहः कार्यः॥ 'साधुशब्दार्थ—' इत्यनेन च शब्दार्थप्रतिपादको द्वितीयः परिच्छेदः सूचितः॥ तथा—गुणा औदार्यादयः, अलंकाराश्च शब्दाश्चित्रवक्रोक्त्यादयः, आर्थास्तु जात्युपमादयः, तैर्भूषितम्। अलंकृतमित्यर्थः। अनेन च तृतीयो गुणपरिच्छेदः, चतुर्थश्चालंकारपरिच्छेदः सूचितः॥ तथा—स्फुटाः काव्यानुकूलत्वेन प्रकटा या रीतयो गौडीयाद्याः पदरचनाविशेषाः, रसाश्च शृङ्गारादयो वक्ष्यमाणाः, तैरुपेतमन्वितम्। अनेन चतुर्थपरिच्छेदे रीतिप्रतिपादनं ज्ञापितम्, पञ्चमश्च रसपरिच्छेदः सूचितः। प्रथमः पुनरयं शिक्षापरिच्छेदः॥ काव्यस्य चानेकगुणत्वेऽपि कीर्तेरेव ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्। यावता हि कवित्वं धनं, व्यवहारपरिज्ञानं, अशिवोपशमनं, सहृदयानां चाह्लादं करोति। इदमेव च कवित्वं कान्तासंमितभूतं कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य 'रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्युपदेशं च विधत्ते इति। तदुक्तं काव्यप्रकाशे राजा-[नक]श्रीमम्मटकवीन्द्रेण—'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे॥' त्रिविधं हि शास्त्रम्। यथा—प्रभुसंमितं शब्द-

प्रधानं वेदादि । सुहृत्संमितमर्थतात्पर्यवत्पुराणादि । कान्तासंमितं चोक्तलक्षणं विशिष्टकाव्यादि । इति । एतद्विपरीतं काव्यं विपरीतफलमेव स्यादिति व्यतिरेकार्थः ॥

अथ कवित्वस्योत्पत्तये सामग्रीमुपदिशन्नाह—

प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।
भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्याद्यकविसंकथा ॥ ३ ॥

'सर्वं हि वाक्यं सावधारणमामनन्ति' इति न्यायात् प्रतिभैव तस्य काव्यस्य कारणं हेतुर्भवति । नवनवबोधप्रकारशालिनी बुद्धिः प्रतिभा । 'बुद्धिर्नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति वचनात् । ननु यदि प्रतिभैव काव्योत्पत्तेर्बीजं तदा व्युत्पत्तिः किं करोति । उच्यते—तस्य काव्यस्य प्रतिभया जन्यमानस्य व्युत्पत्तिर्भूषणमलंकारो भवतीत्यर्थः । अभ्यासस्तु पुनःपुनस्तदासेवनलक्षणस्तस्य काव्यस्य भृशमुत्पत्तिं करोति भृशोत्पत्तिकृद्भवति । अभ्यसने हि सतः स्थैर्यादेर्योगाभिर्विलम्बकाव्योत्पत्तेः । एवं प्रतिभाव्युत्पत्त्यभ्यासानां त्रयाणामपि स्वस्वविषयः । पार्थक्येन प्रदर्शितः । इति पूर्वोक्तप्रकारा पुराणकवीनां संकथोपदेशः ॥

अथ ग्रन्थकारः प्रतिभां व्याख्यातुमाह—

प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्त्युद्बोधविधायिनी ।
स्फुरन्ती सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतोमुखी ॥ ४ ॥

प्रसन्नान्यक्लिष्टानि यानि पदानि । तथा—नव्याभिनवा यार्थयुक्तिः । ततः—प्रसन्नपदानि च नव्यार्थयुक्तिश्च प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्तयस्तासामुद्बोध उल्लासस्तं विदधातीत्येवंशीला स्फुरन्ती अस्खलद्रूपा सर्वतो मुखं यस्याः सा तथा । सर्वव्यापिनी सर्वाङ्गीणा चेत्यर्थः । एवंविधोत्तमकवेर्बुद्धिः प्रतिभा प्रोच्यते ॥

अथ व्युत्पत्तिं व्याचिख्यासुराह—

शब्दधर्मार्थकामादिशास्त्रेष्वाम्नायपूर्विका ।
प्रतिपत्तिरसामान्या व्युत्पत्तिरभिधीयते ॥ ५ ॥

शास्त्रशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात्—शब्दशास्त्रं व्याकरणम्, धर्मशास्त्रमागमः, अर्थशास्त्रं चाणक्यप्रणीतो राजनीतिग्रन्थः, कामशास्त्रं को(कु)क्कोकवात्स्यायनादिग्रन्थः । आदिशब्दाच्छन्दोलंकाराभिधानचिन्तामणिगजाश्वरत्नपरीक्षादिशास्त्राणि बौद्धादिदर्शनाभिधायकशास्त्राणि च गृह्यन्ते । अत्र 'शब्द—' इत्यादिद्वन्द्वे कृते शब्दधर्मार्थकामा आदौ येषां ते शब्दधर्मार्थकामादयस्तेषां शास्त्राणीति समासविधिः । एतेषु सर्वेषु—आम्नायः पूर्वो यस्याः साम्नायपूर्वा स्वार्थिककप्रत्यये आम्नायपूर्विका । गुरुपारम्पर्यमूलेत्यर्थः । असामान्या निःसामान्या प्रतिपत्तिः परिज्ञानविशेषो व्युत्पत्तिः प्रोच्यते । शब्दशास्त्रेऽप्रवीणो हि काव्ये क्रियापदविन्यासे निःसंशयो न भवति । धर्मशास्त्रादिपरिज्ञानरहितश्च तत्तत्प्रबन्धेषु धर्मार्थकाममोक्षादिकार्यजातमुदाहर्तुमशक्तः कथं कविर्भवतीति ॥

अथाभ्यासमाह—

अनारतं गुरूपान्ते यः काव्ये रचनादरः।
तमभ्यासं विदुस्तस्य क्रमः कोऽप्युपदिश्यते ॥ ६ ॥

निरन्तरं गुरुपार्श्वे यः काव्यविषये रचनाया आदरो भवति, कवयस्तमभ्यासं विदुर्निश्चितत्वेन जानन्ति। एतेन—यः कदाचिदेकवारमप्यभ्यसनमात्रमभ्यासः, सोऽभ्यास एव न भवति—इति ज्ञापितम्। तस्य पूर्वोक्तस्याभ्यासस्य कोऽपि कियन्मात्रः। न समग्र इति भावः। क्रमः प्रकार उपदिश्यते ॥

तमेवाह—

विभ्रत्या बन्धचारुत्वं पदावल्यार्थशून्यया।
वशीकुर्वीत काव्याय च्छन्दांसि निखिलान्यपि ॥ ७ ॥

काव्याय काव्यं निष्पादयितुं शिष्यः सर्वाण्यपि च्छन्दांसि शालिनीमालिनीप्रमृतीनि वशीकुर्वीत अवशान्यपि वशानि कुर्यात्। कया। पदानामावली श्रेणिस्तया। किंविशिष्टया। अर्थशून्यया। अभिधेयरहितयापीत्यर्थः। तथा—बन्धस्य संदर्भस्य चारुत्वं मृदुपद्धतियोगेन मनोज्ञत्वं बिभ्रत्या धारयन्त्या। यादृशो हि प्रथममभ्यासस्तादृशी पुरः कार्यनिष्पत्तिरिति विशिष्टकाव्यार्थिभिरभ्यासोऽपि सुललितपदशय्यामाधुर्यविशिष्ट एव विधेयः ॥ अत्र चोदाहरणमुच्यते—

'देवश्रेणी कीर्तिविस्फूर्तिरोणी धर्माधर्मप्राप्तये धर्ममानः।
विश्वाधानं मन्यमानः समानं मातृस्नेहा रोहिणीवप्रदीपा ॥'

इति शालिन्यभ्यासोऽर्थसंबन्धशून्ययापि शब्दश्रेण्या। एवं सर्वाण्यपि च्छन्दांसि सार्थकैर्निरर्थकैर्वा शब्दसंबन्धैरभ्यसनीयानीति ॥

अथ बन्धचारुत्वमेव कथं भवतीत्याह—

पश्चाद्गुरुत्वं संयोगाद्विसर्गाणामलोपनम्।
विसंधिवर्जनं चेति बन्धचारुत्वहेतवः ॥ ८ ॥

संयोगवशात्पाश्चात्यवर्णस्य गुरुत्वं कार्यम्। एवं हि बन्धस्य दार्ढ्यं भवति। तथा—विसर्गलोपो न कार्यः। यतो विसर्गाणामवस्थानेन काव्य ओजोगुण उपजायते। तथा—विशब्दो विरूपत्वेऽभावे च वर्तते। यथा—'विस्वरोऽयं गायनः, विमदो मुनिरयम्' इति च। ततोऽत्रापि विरूपः संधिर्विसंधिः। यद्वा—न संधिर्विसंधिरिति। विरूपसंधेरसंधेश्च वर्जनं कार्यम्। एवंप्रकारा अन्येऽप्युद्धृत्वश्रुत्यादिक्लिष्टपदवर्जनादयो बन्धचारुत्वस्य हेतवो भवन्तीति प्रकारार्थं इतिशब्दः सूचयति। अत्रोदाहरणं यथा—

'निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥'

इत्युदाहरणमन्वये उक्तम् ॥

व्यतिरेके तु ग्रन्थकार एवोदाहरति—

शिते कृपाणे विधृते त्वया घोरे रणे कृते ।
अधीश क्षितिपा भीत्या वन एव गता जवात् ॥ ९ ॥

नृणामधीशो अधीशः सबोधने हे अधीश नरेन्द्र, त्वया शिते तीक्ष्णे खड्गे धारिते सति। अत एव रणे सग्रामे घोरे रौद्रे त्वया कृते सति क्षितिपाः प्रस्तावाच्छत्रवो नृपा भयेन वने कानने एव गताः । न क्षणमपि युद्धे स्थिता इति भावः । जवाद्वेगात् । अनेन सातिशय भय व्यज्यते । अत्र 'विधृते त्वया' इत्यादौ सयोगवशात्पूर्वस्य गुरुत्वं नास्ति, किं तु सहजं विभक्तिकृतम् । 'अधीश' इत्यत्र विरूपसंधि', 'क्षितिपा भीत्या' इत्यत्र विसर्गाणा लोपोऽस्ति । एवमेभिर्दोषैरस्मिन्बन्धे शैथिल्यादिप्राप्तेर्नास्ति बन्धचारुत्वम् । अतो विशिष्टकाव्यार्थिभिरभ्यासोऽपि बन्धचारुत्वेऽप्येतयैव पदावल्या कार्य इति स्थितम् ॥

अथार्थविशेषं विनापि पद्यबन्धाभ्यासमाह—

अनुल्लसन्त्यां नव्यार्थयुक्तावभिनवत्वतः ।
अर्थसंकलनातत्त्वमभ्यस्येत्संकथास्वपि ॥ १० ॥

शिष्यः कविरर्थसंकलनातत्त्वमर्थस्याभिधेयस्य सङ्कलनातत्त्व सघटनारहस्य पद्यबन्धविचक्षण सकथास्वपि परस्परालापेष्वप्यभ्यस्येत् । कस्या सत्यामित्याह—नव्यार्थयुक्तावभिनवायामर्थयुक्तावनुल्लसन्त्यामस्फुरन्त्यामित्यर्थः ॥ नव्यार्थयुक्तेरनुल्लासः कुत इत्याह— अभिनवत्वतः कवेर्नवीनत्वादित्यर्थः ॥

अत्रोदाहरति । यथा—

आगम्यतां सखे गाढमालिङ्ग्यात्र निषीद च ।
सदिष्टं यन्निजभ्रातृजायया तन्निवेदय ॥ ११ ॥

यथेति दृष्टान्तोपदर्शनार्थः । हे मित्र, त्वयागम्यताम् । तथा—प्रस्तावान्मामालिङ्ग्याऽत्रैव कुत्रचित् स्थाने त्वं निषीदोपविश । 'आलिङ्ग्यात्र' इति पाठे तु—सखे, त्व मामालिङ्ग । ममालिङ्गन कुर्वित्यर्थः । तथा—यन्निजभ्रातुर्मल्लक्षणस्य जायया । अथवा निजया भ्रातृजायया।सदिष्टमस्ति । स्वभ्रातृजायया यः सदेशो मम ज्ञापितोऽस्तीत्यर्थः ॥ ननु कथं 'भ्रातृजायया' इति सिध्यति । यतोऽत्र योनिसंबन्धसद्भावात् 'ऋतो विद्यायोनिसबन्धे' इति सूत्रेण षष्ठ्यलुक्प्राप्तिः 'भ्रातुर्जायया' इत्यलुप्समासः प्राप्नोति 'मातुःष्वसा' इत्यादिवत् ।उच्यते— भ्रातेव भ्राता वयस्य इत्यर्थः । ततश्च भ्रातृशब्दस्य मित्रार्थत्वादत्र योनिसबन्धाभावादलुप्समासस्याप्राप्तिः । तथा च वक्तारो भवन्ति—'ममानेन सह भ्रातृत्वमस्ति' । सखित्वमित्यर्थः ॥

ननु यदि नव्यार्थयुक्तिर्नोल्लसति, तदा परकाव्यार्थमादाय किमित्यभ्यासो न विधीयते इत्याशङ्कापनोदार्थमाह—

परार्थबन्धाद्यश्च स्यादभ्यासो वाच्यसंगतौ ।
स न श्रेयान्यतोऽनेन कवेर्भवति तस्करः ॥ १२ ॥

---

१. 'उक्त च—परस्य वाच्य स्वमिति ब्रुवाणो विज्ञायते यैरिह काव्यचौरः । विलोक्य

चशब्दोऽत्र पुनरर्थे । यः पुनरभ्यासः परेषां कवीनां गृहीतस्यार्थस्य बन्धाद्भवेत् । अभ्यासः किंविषय इत्याह—वाच्यसंगतौ वाच्यस्यार्थस्य संगतौ । संघटनायामित्यर्थः । अत्र विषयसप्तमी ज्ञेया । अर्थसंबन्धविषये योऽभ्यासो भवतीति भावः । सोऽभ्यासः श्रेयान्प्रशस्यो न भवति । यस्माद्धेतोरनेन परार्थबन्धेन । अथवा—परार्थबन्धात्क्रियमाणेनार्थविषयाभ्यासेन कविः काव्यकर्ता तस्कर इव तस्करतुल्यो भवति ॥ 'वाच्यसंगतौ' इति प्रतिपादनाच्छन्दसंगतिविषयोऽभ्यासः परतोऽपि गृहीतो न स्तैन्यं सूचयतीति । तथा परार्थबन्धप्रसक्तः कविः सुखममो नाभिनवार्थोत्पत्तये क्लिश्यते । ततश्च परार्पितवर्ण्यविशेषैर्वर्णनायामशक्तः समुपहास्यः स्यात् । कीर्त्यर्थे च काव्यविधाने विपरीतफलमेव भवेदिति ॥

समस्यायां पुनः परार्थग्रहणं न विरुद्धम् । विशेषतस्तया वैदुष्यातिशयदर्शनादिति तथैव चाह—

परकाव्यग्रहोऽपि स्यात्समस्यायां गुणः कवेः ।
अर्थं तदर्थानुगतं नवं हि रचयत्यसौ ॥ १३ ॥

समस्यायां परकाव्यग्रहोऽपि विशिष्टबुद्धिप्रकाशलक्षणगुणहेतुत्वाद्गुणः स्यात् कवेः काव्यकर्तुरित्यर्थः ॥ अत्र परकाव्यग्रहणेन परकाव्यस्यैको वा द्वौ वा त्रयो वा पादा ग्राह्याः, न तु संपूर्णं काव्यम् । परकाव्यग्रहणस्य गुणत्वे हेतुमाह—हि यस्माद्धेतोरसौ समस्यापूरकः कविस्तस्य परकाव्यस्य योऽर्थस्तस्यानुगतमनुयायिनमनुकूलमर्थमश्रुतपूर्वं नवं निजप्रतिभाप्रागल्भ्येनाभिनवं रचयति । एवं च समस्यापूरणे परकाव्यार्थमपि निजनिर्मलबुद्धिप्रलोत्पादिताभिनवार्थेन योजयन्कविश्चमत्कारकारको भवतीति ॥ समस्योदाहरणं यथा—केनाप्येकपादोऽर्पितः—'कज्जलं जयति कुङ्कुमोपमम्' इति । एतदर्थसंगत्यर्थं पादत्रयं नवं विधेयम् । यथा—

'जानती भगवता भवे हृतं पार्वती निजपतिभ्रमाद्रुषा ।
रक्तमक्षि विदधे रुचास्य तत्कज्जलं जयति कुङ्कुमोपमम् ॥'

स्वमिदम् ॥ राज्ञार्पितं पादत्रयं कुमारसंभवस्य पृथक्पृथक्प्रसं यथा—'चकार मेना विरहातुराङ्गी', 'प्रवालशय्याशयनं शरीरम्', 'हिमालयो नाम नगाधिराजः' इति । तुर्यपादेन पूरणे तु—

'चकार मेना विरहातुराङ्गी प्रवालशय्याशयनं शरीरम् ।
हिमालयो नाम नगाधिराजस्तव प्रतापज्वलनाद्गगाल ॥'.

इत्यादि स्वयं ज्ञेयम् ॥

माणिक्यमयोग्यहस्ते प्रत्येति को नाम यदेत्तदस्य ॥' इति जिनवर्धनसूरिप्रणीतव्याख्यायां संवादान्तरमप्युक्तम्.

१. 'विषयैर्वर्णना' क. २. 'पृथक्२ रक्तं' क; 'पृथमसत्वं' ख.

अथ काव्यनिमित्तमर्थोत्पत्तये सामग्रीमाह—

मनःप्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालोऽभियोगिता ।
अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः ॥ १४ ॥

सकलाधिविगमनान्मनसः प्रसन्नता। 'बुद्धिर्नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता'। प्रातःकालस्योपलक्षणत्वादपररात्रादिवेलापि ज्ञेया। तत्र हि मन्दमेधसोऽपि मेधा प्रसीदति। अभियोग उद्यमोऽस्यास्तीति। इन्। तद्भावोऽभियोगिता। नानाशास्त्रदर्शनशीलत्वं च। अत्र समुच्चयार्थश्चशब्दोऽनुक्तोऽपि गम्यते। यथा—'अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्। वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥' इति। पूर्वोक्ता अर्थालोकस्यार्थप्रकाशस्य हेतवो भवन्ति ॥

किं च—

वर्ण्यवस्तुपरीवारं दृष्ट्वा बध्नन्विशेषणैः ।
वाक्यैर्वाशुकविर्भूयादुत्तरार्धोपमादिभिः ॥

अथ समुत्पन्नस्यार्थस्य निवेशनविषये शिक्षामाह—

समासमिव पूर्वार्धे कुर्यादर्थप्रकाशनम् ।
तत्पुरुषबहुव्रीही न मिथः प्रत्ययावहौ ॥ १५ ॥

कविरर्थस्य प्रकाशनं पूर्वार्धं काव्यस्य समासमिव समासप्रायं विदध्यात्। न तु समासमेव। उत्तरार्धे तूपमार्थान्तरन्यासादिप्रकारैरर्थपूरणं कार्यमित्युक्तपूर्वम् ॥ पुनः शिक्षान्तरमाह—कुर्यादिति क्रियानुवर्तते। तत्पुरुषश्च बहुव्रीहिश्च मिथः प्रत्ययमावहत इति मिथः प्रत्ययावहौ तौ परस्परप्रतीतिकारकौ न कुर्यादित्यर्थः ॥ यथा—'वृत्रशत्रुः' इत्युक्ते—वृत्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहौ सत्यपि वृत्रश्चासौ शत्रुश्चेति तत्पुरुषभ्रान्तिः स्यात्। एवं 'वीरपुरुषः' इत्युक्ते—वीरश्चासौ पुरुषश्चेति तत्पुरुषे सत्यपि वीराः पुरुषा यत्र ग्राम इति बहुव्रीहिप्रतीतिः स्यात्। एवं न कार्यम् ॥ ननु 'वृत्रश्चासौ शत्रुश्च' इत्यत्र 'वीरश्चासौ पुरुषश्च' इत्यत्र च कर्मधारयसद्भावात्तत्पुरुषभ्रान्तिरयुक्ता प्रोक्ता, इति चेत्, मैवम्। कर्मधारयसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषसंज्ञाया अपि शाब्दिकैः प्रतिपादनात्। ततः कर्मधारयः तत्पुरुषसहचर एवेति तत्पुरुषभ्रान्तिरुक्ता ॥ 'अनुष्टुभि सनौ नायात्' इति वचनान्निषिद्धो नगणपातः 'तत्पुरुषबहुव्रीही' इत्यत्र न विरुद्धः स्यात्, अस्य शिक्षाशास्त्रत्वादिहेतुभिः ॥

---

१ अयं श्लोकः कास्वपि टीकासु न व्याख्यातः केवलं प्रकृतटीकायामेव लभ्यते स-पुस्तके तु मूले टीकायां चोपलभ्यते परंतु व्याख्यास्य नोपलभ्यते परंतु प्रकृतव्याख्यायामेव 'समासमिव पूर्वार्धे–' इति वक्ष्यमाणश्लोकव्याख्यायां 'उत्तरार्धे तूपमार्थान्तरन्यासादिप्रकारैरर्थपूरणं कार्यमित्युक्तपूर्वम्' इति लेखेनास्य पद्यस्योक्तत्वं प्रतीयते तच्चोक्तत्वं मूले टीकायां वेति संदिग्धम्.

पुनः शिक्षान्तरमाह—

एकस्यैवाभिधेयस्य समासं व्यासमेव च ।
अभ्यस्येत्कर्तुमाधानं निःशेषालंक्रियासु च ॥ १६ ॥

कविः एकस्यैव एकस्याप्यभिधेयस्यार्थस्य समासं लघुनि च्छन्दसि संक्षेपं व्यासमेव च विस्तरमपि च कर्तुं विधातुमभ्यस्येच्छिक्षयेत् । लघुच्छन्दसार्थस्य संक्षेपं कर्तुमभ्यस्येत् । प्रौढच्छन्दसार्थस्य विस्तरमपि कर्तुमभ्यस्येत् । तथा । कविरभ्यस्येत् । किं कर्तुम् । आधानं कर्तुं अर्थस्य स्थापनां कर्तुम् । कासु । निःशेषालंक्रियासु सर्वालंकारेषु । अयं भावः—सर्वेष्वप्यलंकारेषूपमादिष्वेकस्याप्यर्थस्य स्थापनां कर्तुं चाभ्यस्येदित्यर्थः ॥ प्रौढस्यार्थस्य लघुच्छन्दसा समासो यथा—

'दक्काध्वनिप्रतिध्वानमुखरास्त्वद्रिपून्भयात् ।
लीयमानाभिकुञ्जेषु वारयन्तीव पर्वताः ॥'

अस्यैवार्थस्य व्यासो यथा—

'शङ्खारम्भभयानकानकशतध्वानप्रतिध्वानिनः
स्वस्योच्छेदपराभवागममभी संभाव्य शङ्काकुलाः ।
त्रासावेशवशाद्वसन्तमधुना त्वद्वैरिराजव्रजं
दूरादेव निराकरिष्णव इव स्वामिन्विभान्त्यद्रयः ॥'

अथवा—

'ज्योत्स्ना गङ्गा परब्रह्म दुग्धधारा सुधाम्बुधिः ।
हाराश्चापि न रोचन्ते रोचते यदि ते यशः ॥'

अयं समासः । अस्यैव व्यासो यथा—

'ज्योत्स्ना स्निग्धा न, नो वा हरति हरशिरोरोहिणी हस्तरङ्गि-
ण्यानन्दब्रह्म रम्यं [illegible] भवति, मधुरा नाप्यसौ दुग्धधारा ।
मुग्धा दुग्धाम्बुधेर्नो विलसति लहरी हारिणो वा न हाराः
प्रत्यग्राः स्वर्गशृङ्गाङ्गणरमणचणाः कीर्तयश्चेत्त्वदीयाः ॥'

इति । तथा निःशेषालंकारेष्वर्थाधानविषयेऽभ्यासो यथा—'मुखमस्याः सुन्दरम्' इत्येतावन्मात्रोऽर्थो 'मुखकमलं सुन्दरम्' इति रूपके आधीयते, 'अस्या मुखे षट्पदावलिः कमललुब्धा निपतति' इति भ्रान्तिमदलंकारे, 'अस्या मुखे घटिते विधात्रा चन्द्रः किमर्थं निष्पादितः' इत्याक्षेपे 'इदमेतस्या मुखमथवा पद्मम्' इति संशयालंकारे, 'इदं न मुखं किंतु कमलम्' इत्यपह्नुतौ, 'अनलंकृतं सुभगमस्याः प्रियो मुखम्' इति विभावनायाम्, 'अस्या मुखस्य वदनकान्तिभिर्निराकृते विलासभवनतमोभरे न स्मरति प्रदीपं परिजनः' इत्यतिशये । एवमन्येष्वप्यलंकारेषु स एवार्थोऽभ्यसनीयः ॥

अथ काव्यकर्तॄणां विशेषं ज्ञापयति—

स्यादनर्धान्तपादान्तेऽप्यशैथिल्ये लघुर्गुरुः ।
पादादौ न च वक्तव्याश्चादयः प्रायशो बुधैः ॥ १७ ॥

अर्धस्यान्तः अर्धान्तः, पादस्यान्तः पादान्तः, अर्धान्तश्चासौ पादान्तश्च अर्धान्तपादान्तः, न अर्धान्तपादान्तोऽनर्धान्तपादान्तः । अथवा । अनर्धान्तश्चासौ पादान्तश्चेति समासविधिः । आस्तां तावत् । यत् अर्धान्तपादान्ते अर्धान्तरूपे पादान्ते लघुवर्णो गुरुर्भवति । किंतु अनर्धान्तपादप्रान्तेऽपि लघुर्वर्णो गुरुर्भवति । कस्मिन्सति । अशैथिल्ये सति । शिथिलस्य भावः शैथिल्यम्, न शैथिल्यमशैथिल्यम्, तस्मिन्बन्धस्य दृढत्वे सतीत्यर्थः।

'तुभ्य नमस्त्रिभुवनार्तिहराय नाथ तुभ्यं नमः क्षितितलामलभूषणाय ।
तुभ्य नमस्त्रिजगतः परमेश्वराय तुभ्यं नमो जिन भवोदधिशोषणाय ॥'

एवंविधेषु वसन्ततिलकेन्द्रवज्रादिषु छन्दःसु बन्धस्य दृढत्वे सति प्रथमतृतीयपादान्तेऽपि लघुर्गुरुः स्यात् । न पुनर्मालिनीप्रभृतिषु, बन्धशैथिल्यसंभवात् । तथा बुधैः पादस्यादौ चादयो न वाच्याः । यथा—'च नौमि नेमिं सुविधिं सुपार्श्वम्' इत्यादि । प्रायोग्रहणात्—रे-धिक्-हा-किं-न-आः-प्रभृतयो न दुष्टाः । यथा—

'रे राक्षसाः कथयत क्व रावणो यो रत्न रवीन्दुकुलयोरपहृत्य नष्टः ।'

'यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥'

'आः सर्वतः स्फुरति कैरवमाः पिबन्ति ज्योत्स्नां कषायमधुरामधुना चकोराः ।
जातोऽथ सैष चरमाचलचूलचुम्बी पङ्केरुहप्रकरजागरणप्रदीपः ॥'

अन्यदस्त्वयमप्यूहनीयम् ॥

अथ कविसमयं शिक्षयितुमाह—

भुवनानि निबध्नीयात्त्रीणि सप्त चतुर्दश ।
अप्यदृश्यां सितां कीर्तिमकीर्तिं च ततोऽन्यथा ॥ १८ ॥

कविर्भुवनानि काव्ये त्रीणि निबध्नीयात् । स्वर्गमर्त्यपाताललोकभेदात् । अथवा सप्त । यथा—(१) भूर्लोक-(२) भुवर्लोक-(३) स्वर्लोक-(४) महर्लोक-(५) जनलोक-(६) तपोलोक-(७) सत्यलोक इति । यद्वा चतुर्दश । यथा—सप्त पूर्वाण्येव । (८) तल (९) वितल (१०) सुतलं (११) नितलं (१२) तलातल (१३) रसातलं (१४) पातालमिति । मतान्तरेण भुवनान्येकविंशतिरपि ॥ तथा—यद्यपि शुक्लत्वादयो गुणा मूर्तमद्रव्याश्रयास्तथापि कीर्तिमदृश्यामपि अमूर्तामपि श्वेतां निबध्नीयात् । अदृश्यामप्यकीर्तिं ततः श्वेतकीर्तेरन्यथा अपरप्रकारामसितां कृष्णामित्यर्थः । निबध्नीयात् ॥

वारणं शुभ्रमिन्द्रस्य चतुरः सप्त चाम्बुधीन् ।
चतस्रः कीर्तयेद्वाष्टौ दश वा ककुभः क्वचित् ॥ १९ ॥

यद्यपि हस्तिनां वर्णः कृष्णस्तथापि सुरेन्द्रस्य गजं शुभ्रं कीर्तयेत्॥ तथामेस्तुरङ्गाणां लोहितवर्णः, सूर्यतुरङ्गाणां नीलवर्णः, इन्द्रतुरङ्गस्य कद्वारो वर्णः, स्वयमूहनीयः॥ अम्बुधीन् वर्णयेत्। कति। चतुःसंख्यान्। पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरभेदात्। (१) लवण-(२) क्षीर-(३) दधि-(४) आज्य-(५) सुरा-(६) इक्षु-(७) स्वादुवारिसमुद्रस्थान् लोकप्रसिद्धान्॥ तथा ककुभो दिशः कीर्तयेत्। कति। चतस्रः। अथवाष्टौ। यद्वा दश। न सर्वत्रापि दश किंतु क्वचित्स्थाने काव्योपयोगिनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरभेदाच्चतस्रो दिशः। चतसृणां विदिशां प्रक्षेपादष्ट। ऊर्ध्वदिगधोदिक्प्रक्षेपाद्दशापि दिशः। अत्रोदाहरणानि तेषु तेषु स्थानेषु स्वयं ज्ञेयानि॥

पुनः शिक्षामाह—

यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्डलयोर्न भित्।
नानुस्वारविसर्गौ च चित्रभङ्गाय संमतौ॥ २०॥

यमकालंकारे श्लेषालंकारे चित्रालंकारे बकारवकारयोर्न भित् न भेदो भवति। पुनः कयोः। डकारलकारयोः। तथा—अनुस्वारश्च विसर्गश्च चित्रस्य हारबन्धच्छत्रबन्धादिरूपस्य भङ्गाय विघाताय न संमतौ कथितावित्यर्थः॥

अथ क्रमेणोदाहरणानि—

[तत्र] यमके बवयोर्डलयोरभेदो यथा—

शङ्कमानैर्महीपाल कारागारविडम्बनम्।
त्वद्वैरिभिः सपत्नीकैः श्रितं बहुविडम्बनम्॥ २१॥

हे महीपाल क्षितिपाल, त्वद्वैरिभिर्वनं श्रितम्। किंविशिष्टम्। बहूनि बिलानि बिलानि सर्पादिविवराणि यत्र तत्। सह पत्नीभिर्वर्तन्त इति सपत्नीकास्तैः। किं कुर्वाणैः। शङ्कन्ते इति शङ्कमानास्तैः। किं कर्म। तव कारारूपे आगारे विडम्बनं गुप्तिगृहकदर्थनमित्यर्थः। कारा चासावागारं चेति कर्मधारयः। अत्र श्लोके यमकालंकृते विडम्बनं बहु विलम्बनमिति बवयोर्डलयोश्चाभेदः॥

श्लेषे बवयोरभेदो यथा—

त्वया दयार्द्रेण विभो रिपूणां न केवलं संयमिता न बालाः।
तत्कामिनीभिश्च वियोगिनीभिर्मुहुर्महीपातविधूसराङ्गाः॥ २२॥

हे स्वामिन्, रिपूणां बालाः शिशवो न केवलं त्वया न संयमिताः न केवलं त्वया न बद्धाः। बन्दीकृता इत्यर्थः। किंतु तेषां रिपूणां कामिनीभिरपि वाला न संयमिताः। अत्र वालाः केशा न बद्धा इत्यर्थः। त्वया दयार्द्रेण सता न संयमिताः, तत्कामिनीभिश्च वियोगिनीभिः सतीभिर्न बद्धा इति। बालाः शिशवो वालाश्च केशाः। किंविशिष्टाः। मुहुर्महीपातविधूसराङ्गाः। मुहुर्वारंवारं मह्यां पातेन पतनेन विधूसरं विशेषेण धूलिभिश्रितं अङ्गं येषां ते तथा। अत्र बालवालशब्दयोर्बवयोरैक्यम्॥

श्लेषे डलयोरैक्यं यथा—

देव युष्मद्यशोराशिं स्तोतुमेनं जडात्मकम्।
उत्कण्ठयति मां भक्तिरिन्दुलेखेव सागरम् ॥ २३ ॥

हे देव राजन्। अनेकार्थनाममालायां देवशब्दो राजार्थोऽप्यस्ति। युष्माकं यशसां राशिं स्तोतुं वर्णयितुं त्वदीया भक्तिर्मामुत्कण्ठयति उत्सुकं करोति। एनं इमं प्रत्यक्षं माम्। किंविशिष्टम्। जड आत्मा यस्य स जडात्मा जडात्मैव जडात्मकः। स्वार्थे कः प्रत्ययः। का इव। यथा इन्दोर्लेखा सागरमुत्कण्ठयति उल्लसितं करोति। सागरमपि किंभूतम्। जडात्मकं जलं नीरं आत्मा स्वरूपं यस्य स जलात्मकस्तं तथा। अत्र जडजलशब्दयोर्डलयोरैक्यम् ॥

अथ चित्रे डलयोरैक्यं यथा—

चन्द्रेडितं चटुलितस्वरधीतसाररत्नासनं रभसकल्पितशोकजातम्।
पश्यामि पापतिमिरक्षयकारकायमल्पेतरामलतपःकचलोपलोचम् ॥२४॥

अहं देवं पश्यामीति संटङ्कः। चन्द्रेण सकलज्योतिश्चक्रस्वामिना ईडितः स्तुतस्तम्। पुनः किंभूतम्। चटुलितस्वरधीतसाररत्नासनम्। स्वरशब्दोऽव्ययमस्ति। स्वः स्वर्गेऽधीतो विख्यातः। मेरुरित्यर्थः। तस्य सारं रत्नमयं आसनं पाण्डुकम्बलादिशिलास्थितम्। चटुलितं चपलीकृतं स्वरधीतस्य मेरुशैलस्य साररत्नासनं येन स तम्। श्रीवीरेण मेरोः कम्पनात् आसनमपि कम्पते इति। अथवा। स्वः स्वर्गेण स्वर्गवासिदेवजनेन अधीतं पठितं व्यावर्णितं सारं बलं यस्य स स्वरधीतसार इन्द्र इत्यर्थः। चटुलितं कम्पितं स्वरधीतसारस्येन्द्रस्य रत्नासनं येन स तम्। परमेश्वरस्य कल्याणेषु इन्द्राणां सिंहासनानि कम्पन्त इति। रभसेन वेगेन कल्पितं छिन्नं शोकजातं असमाधिसमूहो येन स तम्। पुनः कथंभूतम्। पापान्येव तिमिराणि पापतिमिराणि तेषां क्षयं करोतीति पापतिमिरक्षयकारः पापतिमिरक्षयकारः कायो देहो यस्य स तम्। अल्पेतरं च तत् अमलं चाल्पेतरामलं अल्पेतरामलं च तत्तपश्च तस्मै अल्पेतरामलतपसे कचलोपं कचानां केशानां लोपोऽपनयनं लोचयति दर्शयतीति अल्पेतरामलतपःकचलोपलोचस्तम्। अत्र चन्द्रेडितचटुलितशब्दयोर्डलयोरैक्यम्। इदं काव्यं हारमालिख्य वाचनीयम् ॥

चित्रे बवयोरैक्यं यथा—

प्रचण्डबल निःकाम प्रकाशितमहागम।
भावतत्त्वनिधे देव भालमत्राद्भुता तव ॥ २५ ॥

प्रचण्डमुत्कटं बलं वीर्यं यस्य स संबोध्यः। निर्गतः कामात्कन्दर्पान्निष्कामस्तस्यामन्त्रणम्। निष्कामेत्यत्र 'निर्दुर्बहिराविःप्रादुश्चतुराम्' इत्यनेन सूत्रेण निर्शब्दस्य रेफः षो भवति, परमत्र चित्रार्थं बाहुलकात्षो न कृतः। तेन विसर्ग एव निःकामेति। महाश्चासावागमश्च प्रकाशितो महागमो येन स संबोध्यः। भावोऽभिप्रायश्चित्तमित्यर्थः। तस्य त-

त्त्वानि भावतत्त्वानि अन्तरङ्गतत्त्वानि ज्ञानादीनि तेषां निधिरिव निधिस्तस्यामन्त्रणम् । हे देव, तव भा प्रभात्मतिशयेन अत्र विश्वत्रयेऽपि अद्भुता आश्चर्यकारिणी । अस्तिक्रियानुक्तापि गम्यते 'यत्रान्यक्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते' इति वृद्धवचनप्रामाण्यात् । अत्र भावबल्योर्बवयोरैक्यम् । तच्च छत्रस्थापनायां स्वयं ज्ञेयम् ॥ तथा—'चन्द्रेद्दितम्' इत्यत्रानुस्वारेण चित्रभङ्गो न । 'निःकाम—' इत्यत्र विसर्गाभ्यां न चित्रभङ्गः ॥

'भवकाननमत्तेभ भग्नमायातमःप्रभ ।
विनयात्त्वां स्तुवे वीर विनतत्रिदशेश्वर ॥'

इदमपि छत्रकाव्यं क्वचिद्दृश्यते ॥

अथ पूर्वोक्तमेवार्थमुपसंहरमाह—

अधीत्य शास्त्राण्यभियोगयोगादभ्यासवश्यार्थपदप्रपञ्चः ।
तं तं विदित्वा समयं कवीनां मनःप्रसत्तौ कवितां विदध्यात् ॥ २६ ॥

अभियोगस्योद्यमस्य योगात् शास्त्राणि धर्मशास्त्रकामशास्त्रार्थशास्त्रशब्दशास्त्रनीतिशास्त्रवैद्यशास्त्रज्योतिःशास्त्रालंकारशास्त्रप्रभृतीन्यध्ययनपूर्वमधीत्य अर्थाश्च पदानि च अर्थपदानि तेषां प्रपञ्चः अभ्यासेन वश्यो वशवर्ती अर्थपदप्रपञ्चः शब्दार्थप्रपञ्चो यस्य स तं तं प्रसिद्धं पूर्वकविप्रयुक्तं कवीनां समयं काव्यसिद्धान्तं ज्ञात्वा ततो मनसश्चित्तस्य प्रसत्तौ प्रसन्नत्वे सतीत्यर्थः । कवेः कर्म कवित्वं तां विदध्यात्कुर्यात् ॥

इति वाग्भटालंकारव्याख्यायां सिंहदेवगणिकृतायां प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथ काव्यशरीरं दर्शयन्नाह—

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् ।
इति भाषाश्चतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥ १ ॥

तस्य पूर्वप्रस्तुतस्य काव्यस्य एताश्चतस्रोऽपि भाषाः कायतां शरीरत्वं प्राप्नुवन्ति । चतस्रोऽपि भाषाः काव्यस्य शरीरप्राया इत्यर्थः ॥

अथ भाषाचतुष्टयं स्पष्टयति—

संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता ।
प्राकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा ॥ २ ॥

देवानां भाषा संस्कृतं भवति । किंविशिष्टा । शब्दशास्त्रेषु व्याकरणेषु निश्चिता सम्यग्व्युत्पत्त्या निर्णीता । प्रकृतेः संस्कृतादागतं प्राकृतं अनेकधा अनेकप्रकारैर्भवति ।

तत्र च तत्तुल्य च देश्य च तत्रतत्तुल्यदेश्यानि तानि आदौ यस्य तत्तथा। तस्मात्सस्कृता-जायते स्म तज्जम्। यथा—

'सिरिसिद्धराअ सच साहसरसिक त्ति कित्तण तुज्झ ।
कहमण्णहा मण मह पडन्तमअणत्यमक्कमसि ॥'

हे श्रीसिद्धराज जयसिंहदेव, तव साहसरसिक इति कीर्तन सत्यमस्ति तत्तथा। अन्यथा कथ मनो मम आक्रामसि। मन किंभूतम्। पतन्ति मदनास्त्राणि स्मरबाणा यत्र तत्। अत्र सस्कृतशब्दा एव प्राकृतीभूता इति तज्जम्। तेन सस्कृतेन तुल्य समसस्कृतमित्यर्थ। उदाहरण यथा—'ससारदावानलदाहनीरम्–' इत्यादिस्तुतय। अत्र प्राकृतेऽपि सस्कृतशब्दा नान्यथा भवन्तीति ॥

देशे भव देश्यम्। यथा—

'सत्तावीसञ्जोअणकरपसरो जाव अज्ज वि न होइ ।
पडिहत्थबिम्बगहवइवअणे ता वज्ज उज्जाणम् ॥'

अत्र सत्तावीसञ्जोअणशब्दो देश्यचन्द्रार्थे, तस्य किरणप्रसरो यावत् अद्यापि न भवति। पडिहत्थशब्दोऽपि देश्य सपूर्णार्थे। गहवइशब्दो देश्यचन्द्रार्थे। ततो हे सपूर्णमण्डलचन्द्रवदने तावत्त्व उद्यान मजेति।

आदिशब्देन शौरसेनी भाषा मागधी च गृह्यते। शौरसेनीमागध्यौ प्राकृतादल्प एव भेद। शौरसेनी यथा—इदानींशब्दे इलोप –'ज दाणीं दुव्वले अहयम्'। तद्शब्दस्य ता—'ता पहि'। एवशब्दस्य य्येव—'इह य्येव'। ननुशब्दस्य णम्—'ण मणामि तुमम्'। अम्महेशब्दो हर्षे—'अम्महे, एसो वह्नहो अणो'। विदूषकादीना हर्षे ही ही भो इति शब्दा —'ही ही भो, एस नह जम्पइ' इत्यादि ॥

मागधीभाषाया अकारान्तस्य सौ एभवति—'एस वल्लहे'। तथा अहशब्दस्य हगे भवति—'हगे अगदा'। तिष्ठतेस्तकारस्य चकार —'चिह तुमम्'। तथा रेफस्य ल, णकारस्य च न। यथा तरुणस्थाने 'तलुन' इति, रुक्षस्थाने 'लुक्ख' इत्यादि। एवमनन प्रकारेणानेकधा प्राकृत ज्ञेयम् ॥

अपभ्रशभाषामाह—

अपभ्रशस्तु यच्छुद्ध तत्तद्देशेषु भाषितम् ।

अपभ्रश पुनर्भवति। स इति स्वयं गम्यते। यत्तेषु तेषु कर्णाटपश्चालादिषु शुद्ध अपरभाषाभिरमिश्रित भाषित सोऽपभ्रशो भवतीत्यर्थ। इह कश्चिद्मतोऽपि रफो भवति। यथा—'चारुड तुहु अइमां कि अउदीसइ सव्व पटतु। कहि मा वइअह आनिसद अह्मं के रनु धन्तु ॥'

पैशाचीमाह—

यद्भूतैरुच्यते किंचित्तद्भौतिकमिति स्मृतम् ॥ ३ ॥

यत्किंचिद्भूते पिशाचैरुच्यते जल्प्यते तद्भौतिक पैशाचिकमिति कथितम्। भूताना

मिदं मौक्तिकम्। अत्र दकारस्य तः। यथा—'मल्लिनेअं तवं नमह' माद्देवं देवं नमत। यूयमित्यर्थः। हृदयस्य यकारः पकारो भवति। यथा—'हि तयं पंके इ'। रस्य लः। यथा 'लुद्दो' रौद्र इत्यर्थं इत्यादि॥

अथ वाङ्मयस्य द्विप्रकारत्वमाह—

छन्दोनिबद्धमच्छन्द इति तद्वाङ्मयं द्विधा।
पद्यमाद्यं तदन्यच्च गद्यं मिश्रं च तद्द्वयम्॥ ५॥

तत्प्रसिद्धं वाचां विकारो वाङ्मयं द्विधा द्विप्रकारं भवति। एकं मात्रागणबन्धाच्छन्दसा निबद्धम्। अपरं चाच्छन्दश्छन्दोरहितम्। आद्यं छन्दोनिबद्धं पद्यं कथ्यते। तदन्यत् ततोऽन्यच्छन्दोविहीनं गद्यं कथ्यते। तयोर्द्वयं तद्द्वयं छन्दोनिबद्धाछन्दसोर्द्वयं मिश्रं कथ्यते। गद्यपद्यरूपम्। तच्च चम्पूरिति मिश्रम्। 'गद्यपद्यमयी चम्पूः' इति वचनात्। मिश्रं च नाटकादिषु चम्पूग्रन्थेषु च भवति॥

काव्ये दोषपरिहारार्थमाह—

अदुष्टमेव तत्कीर्त्यै स्वर्गसोपानपङ्क्तये।
परिहार्यानतो दोषांस्तानेवादौ प्रचक्ष्महे॥ ६॥

तत्काव्यमदुष्टमेव दोषरहितमेव कीर्तिनिमित्तं भवति। किंविशिष्टायै कीर्त्यै। स्वर्गस्य स्वर्गरूपस्य आवासस्य सोपानपङ्क्तिरिव स्वर्गसोपानपङ्क्तिस्तस्यै। यथा सोपानपङ्क्त्या उच्चैस्तरे प्रासादे आरुह्यते कीर्तिरूपसोपानश्रेण्या कवयः काव्यकरणेन स्वर्गलक्षणतुङ्गप्रासादमारोहन्ति। कविकीर्तेः स्वर्गेऽपि विस्तीर्यमाणत्वात्। अतः कारणात्परिहार्यान्दोषान्प्रसिद्धानादौ धुरि प्रचक्ष्महे कथयामो वयम्॥

तत्र काव्ये दोषास्त्रिविधा भवन्ति। पददोषा वाक्यदोषा वाक्यार्थदोषाश्च तत्र प्रथमं पदविषयानष्टौ दोषानाह—

अनर्थकं श्रुतिकटु व्याहतार्थमलक्षणम्।
स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थमप्रसिद्धमसंमतम्॥ ६॥
ग्राम्यं यच्च प्रजायेत पदं तन्न प्रयुज्यते।
क्वचिदिष्टा च विद्वद्भिरेषामप्यपदोषता॥ ७॥ (युग्मम्)

न विद्यतेऽर्थः प्रयोजनं यस्य तदनर्थकम्। निष्प्रयोजनमित्यर्थः। श्रुतौ श्रवणे कटु श्रुतिकटु यत् श्रवणे कर्कशमित्यर्थः। व्याहतो विरुद्धोऽर्थो यस्य तद्व्याहतार्थं विरुद्धार्थमित्यर्थः। न विद्यते लक्षणं शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिर्यस्य तत्तथा। व्याकरणहीनमित्यर्थः। स्वसंकेतेनैव न परसंकेतेन प्रकल्पितोऽर्थो यस्य तत्तथा। स्वाभिप्रायकल्पितमित्यर्थः। शास्त्रे क्वचित्प्रोक्तमपि यन्न प्रसिद्धं विख्यातं तत् अप्रसिद्धम्। असंमतं नाभिमतमित्यर्थः॥ ग्रामे प्रत्यन्तपुरे भवं ग्राम्यं ग्रामीणजनवचनतुल्यमित्यर्थः। एवंविधं यत्पदं प्रजायेत प्रादुर्भवेत् त-

त्पदं शब्दरूपं न प्रयुज्यते, काव्येषु तादृशस्य पदस्य दुष्टत्वात् । अत्रापवादमाह—क्वचिदिष्टा चेत्यादि । क्वचित्केषुचिदनुवादोपहासार्थेषु विद्वद्भिः पूर्वाचार्यैरेषामपि पूर्वोक्त-दुष्टपदानामपि अपदोषता निर्दोषता इष्टा प्रतिपादितेत्यर्थः ॥ यथा—

'मुखं चन्द्रश्रियं धत्ते श्वेतश्मश्रुकराङ्कुरैः ।
अत्र हास्यरसोद्देशो ग्राम्यत्वं गुणतां गतम् ॥'

हास्यरसावतारादिहेतवे ग्राम्यादिपदान्यपि गुणाय भवन्तीति भावः ॥

तत्र प्रथममनर्थकमाह—

प्रस्तुतेऽनुपयुक्तं यत्तदनर्थकमुच्यते ।
यथा विनायकं वन्दे लम्बोदरमहं हि तु ॥ ८ ॥

प्रस्तुते प्रारब्धेऽर्थे यदनुपयुक्तं नोपयुक्तं अनुपयोगि भवति तत्पदमनर्थकमुच्यते । उदाहरणमाह—यथेति । यथाशब्दो दृष्टान्तोपन्यासार्थः । अत्र लम्बोदरपदं हि तु इति च सर्वमनर्थकम् । यतः यत्स्वरूपमात्रवाचकं पादपूरणमात्रं च यत् तद्द्वयमपि अनर्थकं ज्ञेयम् । लम्बोदरपदं हि स्वरूपमात्रवाचकम् । हितुपदे तु पादपूरणमात्रार्थके । अतोऽनर्थकानि । तथा वन्दे इत्यत्र वर्तमानाया एकवचनस्य प्रयोगादहमित्यपि स्वयं लभ्यते । अतोऽहमिति पदमपि पुनरुक्तत्वादनर्थकं ज्ञेयम् । प्रयोजनविवक्षायां तु अहमितिपदं प्रयुक्तं नानर्थकमिति । अत्र शिष्य आह—'ननु लम्बोदरपदं गणेशार्थप्रतिपादकं ततः कथमनर्थकम् । न च वाच्यं विनायकशब्देनैवोक्तार्थत्वात् पुनरुक्तदोषः स्यादिति । पुनरुक्तदोषस्यात्रानिषिद्धत्वात्' । अत्र उच्यते—पुनरुक्तदोषा अनर्थकदोषेऽन्तर्भवन्ति । ये तु पुनरुक्तदोषान्पृथङ्निषेधन्ति, तेऽपि पदार्थप्रतिपत्तौ जातायां पदान्तरप्रयोगमनुपयोगिनं मन्यन्त एव । न चेह प्रस्तुते वन्दे इत्यर्थे लम्बोदरपदं काचिदुत्कर्षं पुष्णाति । तेन पुनरुक्तदोषोऽनर्थकदोषेऽन्तर्भवतीति सिद्धम् । यत्तु वक्ता हर्षभयादिवशात् पदं द्विस्त्रिर्वा प्रयुङ्क्ते, तत्र नायं दोषः । तेन विना हि कथं हर्षभयादिप्रतीतिः स्यात् । तदुक्तं श्रीआवश्यके—

'सज्झायझाण तवो स हेसु उवएसथुइपयाणेसु ।
सत गुणकित्तणेसु अ न हुन्ति पुनरुत्तदोसाओ ॥'

यथा—

'जयजय वल्लराजिष्णो विष्णोरवतार भूप जयसिंह ।
अतिनिःसहसहस्तव्याहतदुर्वारवीर भुवनेऽस्मिन् ॥'

अत्र जयजयशब्दं विना हर्षो न गम्यते । हस्तशब्दयोस्तु पुनरुक्ताभासत्वमेव । भिन्नार्थत्वात् भवे यथा अहिरहिः । एवं वीप्सानुवादादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

अथ श्रुतिकटु आह—

निष्ठुराक्षरमत्यन्तं बुधैः श्रुतिकटु स्मृतम् ।
एकाग्रमनसा मन्ये स्रष्ट्रेयं निर्मिता यथा ॥ ९ ॥

---

१. एषा तुरीयचरणे स्फुटार्था, पादत्रयेऽस्फुटार्था.

विद्वद्भिर्भृशं कठोराक्षराणि यत्र तत्पदं 'श्रुतिकटु' इति पठितम् । उदाहरणमाह—एकेति । यथाशब्दो निर्देशनोपदर्शनार्थः । इयं युवती स्रष्ट्रा विधात्रा घटिता । किंभूतेन । एकाग्रं सावधानं मनो यस्य स एकाग्रमनास्तेन । मन्ये इति वितर्के । एवंविधाद्भुतरूपस्यान्यथानुपपत्तेरिति । अत्र स्रष्ट्रा इति कठोरम् ॥

व्याहतार्थमाह—

व्याहतार्थं यदिष्टार्थबाधकार्थान्तराश्रयम् ।
रतस्त्वमेव भूपाल भूतलोपकृतौ यथा ॥ १० ॥

तत्पदं व्याहतार्थं भवति, यदभीष्टार्थस्य बाधकं अर्थान्तरमन्यार्थमाश्रयति । एकस्मादर्थादन्योऽर्थः अर्थान्तरं इष्टार्थबाधकं च तदर्थान्तरं च इष्टार्थबाधकार्थान्तरं आश्रयो यस्येति समासविधिः । उदाहरणं यथा—भूतलस्योपकृतिरुपकारस्तस्यां त्वं रतः आसक्त इतीष्टोऽर्थः । तस्य बाधकं भूतानां प्राणिनां लोपकरणे रतस्त्वमित्येवंविधमर्थान्तरमाश्रयति भूतलोपकृतिशब्दः ॥

अथालक्षणं लक्षयति—

शब्दशास्त्रविरुद्धं यत्तदलक्षणमुच्यते ।
मानिनीमानदलनो यथेन्दुर्विजयत्यसौ ॥ ११ ॥

यत्पदं शब्दानां शास्त्रेण व्याकरणेन विरुद्धं तदलक्षणं कथ्यते । उदाहरति—यथेत्युदाहरणार्थम् । मानवतीनां तरुणीनां मानस्याहंकारस्य दलयतीति दलनो विदारकः इन्दुश्चन्द्रो विजयति विशेषेण जयति । चन्द्रोदये मन्मथोन्मादेन पतिषु साहंकारा अपि युवतयो मानं मुञ्चन्तीति । अत्र 'पराविभ्यां जेः' इति सूत्रेणात्मनेपदप्राप्तौ विजयतीति परस्मैपदं दुष्टम् । विजयते इत्येव सत्यम् ॥

स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थमाह—

स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थं नेयार्थान्तरवाचकम् ।
यथा विभाति शैलोऽयं पुष्पितैर्वानरध्वजैः ॥ १२ ॥

नीयत इति नेयं प्राप्यं न तु गम्यम् । नेयं च तदर्थान्तरं च नेयार्थान्तरं तस्य वाचकं पदं स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थं भवतीत्यर्थः । उदाहरति—यथेति । अत्र वानरध्वजैरिति ककुभाख्यैरर्जुनवृक्षैरित्यर्थः । वानरध्वजशब्देनार्जुननामा पाण्डवः कथ्यते तस्य कपिध्वजत्वात् । ननु अर्जुननाम्ना सादृश्येन ककुभवृक्षास्तेन वानरध्वजपदं नेयार्थम् । वानरध्वजशब्देन हि ककुभवृक्षा न कथ्यन्ते, ततः स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थं वानरध्वजपदम् । यत्तु समस्तकविसंकेतनं तत्र न दोषः । यथा रथाङ्गशब्दश्चक्रनाम्नि पक्षिणि, द्विरेफशब्दो भ्रमरे । द्विपशब्दः करिणि ॥

अथाप्रसिद्धमाह—

यस्य नास्ति प्रसिद्धिस्तदप्रसिद्धं विदुर्यथा ।

राजेन्द्र भवतः कीर्तिश्चतुरो हन्ति वारिधीन् ॥ १३ ॥

यस्य पदस्य प्रसिद्धिः कविरूढिर्नास्ति तदप्रसिद्धं विदुः तथात्वे न जानन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात्कथयन्ति वा । उदाहरणं यथा—हे भूपेन्द्र तव कीर्तिश्चतुः सङ्ख्यान् पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरान् समुद्रान् हन्ति गच्छति भ्राम्यतीति भावः । अत्र 'हनन् हिंसागत्योः' इति धातुपाठे गत्यर्थः पठितोऽपि हन्तिधातुर्न कविपरम्परया प्रसिद्धः । प्रयोजनविशेषे गत्यर्थप्रयोगोऽप्यदुष्ट एव । यथा विशेषे श्लेषादिषु ॥

असमतमाह—

शक्तमप्यर्थमाख्यातुं यन्न सर्वत्र संमतम् ।

असमतं तमोम्भोजं क्षालयन्त्यशवो रवेः ॥ १४ ॥

यत्पदमर्थमाख्यातुमभिधेयं वक्तुं शक्तमपि समर्थमपि सर्वत्र महाकविशास्त्रेषु न संमतं कवीनां नाभिमतं तदसंमतं कथ्यते । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धत्वात् तच्छब्दस्य स्वयं गम्यमानत्वात् । अस्योदाहरणमाह—रवेः सूर्यस्यांशवः किरणास्तम एवाम्भोजं कर्दमस्तं तमोम्भोजं ध्वान्तरूपमम्भोजं कर्दमं क्षालयन्तीत्यर्थः । अत्राम्भोजशब्दोऽम्भसि जातोऽम्भोज इति व्युत्पत्त्या कर्दमं वाचयितुं समर्थोऽपि कमलादन्यत्र कवीनां न संमतः कमले एव तस्य रूढत्वात् ॥ तथा—प्रपूर्वः स्मृधातुर्विस्मरणार्थे एव प्रसिद्धो न तु प्रकृष्टस्मरणार्थे । तथा चोक्तं नैषधकाव्ये—

'नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतः किमथवा पठितोऽपि ।

इत्थमर्थिचयसंशयदोलाखेलनं खलु चकार नकारः ॥'

तथा—प्रपूर्वः स्थाधातुर्गमनार्थे प्रसिद्धो न तु प्रकृष्टस्थानार्थे । यथा—'असौ नगरं प्रति प्रस्थितः' । गत इत्यर्थः । तथा आङ्पूर्वो वहति करणे, न तु समन्ताद्वहने । यथा—'सद्विद्या विस्मयावहा' । विस्मयकरीत्यर्थः । एवं कविसंमतमेव पदं प्रयोज्यं काव्ये नान्यत् ॥

अथ ग्राम्यमाह—

यद्यत्रानुचितं तद्धि तत्र ग्राम्यं स्मृतं यथा ।

छादयित्वा सुरान्पुष्पैः पुरो धान्यं क्षिपाम्यहम् ॥ १५ ॥

यदिति । यत्पदं यत्र देशेऽनुचितं वक्तुमयोग्यं भवति हि निश्चितं तत्पदं तत्र देशे ग्राम्यं स्मृतं कथितमित्यर्थः । यथेत्युदाहरणार्थम् । अहं पुष्पैः सुरानभ्यर्च्य बलिं ढौकयामीत्येवं वक्तुं योग्यं भवति । अत्र तु अहं देवान्पुष्पैश्छादयित्वाग्रे धान्यं क्षिपामीति ग्रामाणलोकतुल्यवचनं प्रोक्तं तस्मादिदं पदं ग्राम्यं हेयमिति । तथा—वी-

जुगुप्सा अमङ्गलप्रतीतिकरा ये शब्दास्तेऽपि समानुचितत्वाद्ग्राम्या एव । व्रीडादेर्यथा—'साधनं सुमहद्यस—' इत्यत्र साधनशब्दः पुंश्चिह्नेऽपि शङ्क्येत । जुगुप्सावाचको यथा—'वायुः प्रसरति' । वायुशब्दोऽपानपवनशङ्काकारी । अमङ्गलप्रतीतिकरो यथा—'संस्थितोऽयम्' । संस्थितशब्दोऽत्र मृतार्थशङ्काकारी । तथा—

'अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।
परमार्थतः सहृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥'

अत्र पेलवशब्दोऽसभ्यत्वाद्ग्राम्य एव । याभ्यांसाभिरित्यादयस्तु क्वचिद्देशेऽसभ्यत्वाद्ग्राम्याः न तु सर्वत्र । भगवतीभगिनीशब्दलिङ्गप्रभृतयस्तु लोकेऽविरुद्धत्वाददुष्टाः । उक्तं च—

'लोकवत्प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।
प्रतिलोकव्यवहारसदृशौ बालपण्डितौ ॥' इति ।

क्वचिदेषामप्यनर्थकादीनामपदोषता ।

'ववयस्यास्मि दादासी ततवाहं ससर्वदा ।
ततमानय मन्दोक्तिमेनामध्येत्ययं शुकः ॥'

वकारादयोऽनर्थका अलक्षणाश्च तथाप्यत्रानुकरणार्थत्वात्तेषां न दोषः ।

युगपत्स्तुतिनिन्दयोर्वाच्ययोर्व्याहतार्थमपि न दुष्टम् । यथा—

'रतस्त्वमेव भूपाल भूतलोपकृतौ सदा ।
अत एव यशः स्वैरं तवापूर्वाश्च कीर्तयः ॥'

स्वैरं स्वेच्छाचारी मन्दं च । अपूर्वा अद्भुता अकारपूर्वाश्च अकीर्तय इत्यर्थः ।

प्रहेलिकायां स्वसंकेतप्रकृतार्थमपि न दुष्टम् । यथा—

'भवलो इऊण सामलव अणं रइ धाम दारओ जाओ ।
रवितणय मण्डलीकय हरियपसूर्ण कुरंगच्छि ॥'

अत्र रवितनयः कर्णशब्दवाच्यः ।

संप्रत्यष्टौ वाक्यदोषान्क्रमेणाह—

पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तद्दोषाः सन्ति तत्र हि ।
अपदस्थास्तु ये वाक्ये दोषांस्तान्ब्रूमहेऽधुना ॥ १६ ॥

उक्ताः पददोषाः । यस्मिन्वाक्ये सदोषं पदं प्रयुज्यते तद्वाक्यमपि सदोषपदयोगात्सदोषमेवेत्याह—तद्दोषाः पदगतदोषाः अनर्थकादिकाः हि निश्चितं तत्र वाक्ये सन्ति । वाक्यस्य पदात्मकत्वात्पदरूपत्वात् । सदोषपदनिष्पन्नं वाक्यमपि सदोषम् । निर्दोषैः पदैर्वाक्यमपि निर्दोषम् । यथा—

'राजेन्द्र भवतः कीर्तिश्चतुरो हन्ति वारिधीन् ।'

इत्यत्र हन्तीति सदोषक्रियया समग्रदोषं वाक्यं सदोषं जातम् । एतावता ये पददोषा भवन्ति, ये अपदस्था वाक्यदोषाः, ये पदे न सन्ति किंतु वाक्ये सन्ति, तानधुना वच्मि ॥

खण्डितं व्यस्तसबद्धमसमितमपक्रमम् ।
छन्दोरीतियतिभ्रष्टं दुष्टं वाक्यमसत्क्रियम् ॥ १७ ॥

एवंविधं वाक्यं दुष्टं सदोषम् । छन्दोभ्रष्टं रीतिभ्रष्टं यतिभ्रष्टम् ॥

अथानुक्रमेण सर्वानाह—

वाक्यान्तरप्रवेशेन विच्छिन्नं खण्डितं मतम् ।
यथा पातु सदा स्वामी यमिन्द्रः स्तौति वो जिनः ॥ १८ ॥

यद्वाक्यं वचनान्तरन्यासेन विच्छिन्नं त्रुटितं तत् खण्डितम् । जिनः स्वामी वो युष्मान्पातु इति वाक्यं यमिन्द्रः स्तौतीति वाक्यान्तरेण विच्छिन्नत्वात्खण्डितम् ॥

सबन्धिपददूरत्वे व्यस्तसबन्धमुच्यते ।
यथार्चः सपदं ज्ञाता देयात्तत्वानि वोऽर्हताम् ॥ १९ ॥

एकस्मिन्नेव वाक्ये सबन्धिपदादूरत्वे सति यस्य पदस्य यत्पदं सबन्धि तत्तत्रैव योज्यम् । तद्दूरत्वे सति व्यस्तसबन्धमुच्यते । यथार्हतामाद्यस्तत्वानि ज्ञाता वः सपदं देयादितिसबन्धिपदानां यद्दूरे स्थापनं तत् व्यस्तसबन्धं ज्ञेयम् ॥

शब्दार्थौ यत्र न तुलाविधृताविव संमितौ ।
तदसमितमित्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो यथा ॥ २० ॥

यत्र बन्धे शब्दार्थौ तुलाविधृताविव न समितौ[1] । यथा तुलाविधृतौ द्रव्यौ द्वयोः पार्श्वयोर्न मतः, तदा समितौ । यत्र शब्दा बहवोऽर्थोऽल्पः, वाक्यविदस्तद्वाक्यमसमितमाहुः[2] ॥

उदाहरणमाह—

मानसौकः पतद्यानदेवासनविलोचनः ।
तमोरिपुविपक्षारिप्रिया दिशतु वो जिनः ॥ २१ ॥

मानसे ओको गृहं यस्य पततः पक्षिणः स मानसौकः पतन् हंसः, स एव यानं यस्य स चासौ देवश्च मानसौकःपतद्यानदेवो ब्रह्मा तस्यासनं कमलं तद्वत्सदृशे विशिष्टे लोचने यस्य स जिनो वो युष्मान् तमोरिपुविपक्षारिप्रिया दिशतु । तमोरिपुः सूर्यस्तस्य विपक्षो राहुस्तस्यारिर्विष्णुस्तस्य प्रिया लक्ष्मीस्तां दद्यात् । अत्र शब्दबाहुल्येऽर्थस्तोकत्वमेव दोषः ॥ 'अप्पक्खर महत्थं' एवं न दोषः । शब्दाल्पत्वेऽर्थे बहुलता गुणाय भवति ।

1. 'मसमत' ख. २ 'समतौ' ख.

अपक्रमं भवेद्यत्र प्रसिद्धक्रमलङ्घनम् ।
यथा भुक्त्वा कृतस्नानो गुरून्देवांश्च वन्दते ॥ २२ ॥

यत्र वाक्ये प्रसिद्धक्रमलङ्घनं भवेत् तदपक्रममुच्यते । अपगतः क्रमो यस्मात्तदपक्रममुच्यते। तथादौ स्नानं ततो देववन्दनं ततो गुरुनमस्करणं ततो भोजनमित्यादिक्रमोऽत्र भ्रमः॥

छन्दःशास्त्रविरुद्धं यच्छन्दोभ्रष्टं हि तद्यथा ।
स जयतु जिनपतिः परब्रह्ममहानिधिः ॥ २३ ॥

यद्वाक्यं छन्दःशास्त्रविरुद्धं तच्छन्दोभ्रष्टं कथ्यते । तद्यथेत्युदाहरणे स जिनपतिर्जयतु विजयतां परब्रह्मणो महानिधानं स जयतु इत्यत्र छन्दोभङ्गः । आद्याक्षराष्टगणस्य पतनादनुष्टुब्लक्षणं नास्ति । तथा चोक्तम्—'वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्याताम्' इत्यादि । अधिकारस्तु तत्र वृत्तरत्नाकरछन्दसि विलोकनीय इति ॥

रीतिभ्रष्टमनिर्वाहो यत्र रीतेर्भवेद्यथा ।
जिनो जयति स श्रीमानिन्द्राद्यमरवन्दितः ॥ २४ ॥

एवं बाली रीतिः समासो........................ ॥

पदान्तविरतिप्रोक्तं यतिभ्रष्टमिदं यथा ।
नमस्तस्मै जिनस्वामिने सदा नेमयेऽर्हते ॥ २५ ॥

यद्वाक्यं पदान्तविरत्या पदमध्ये विरतिर्यतिस्तया प्रोक्तं तद्यतिभ्रष्टं कथ्यते । पदान्ते सर्वत्र विरतिः कार्या न तु पदमध्ये पदमध्यविरतिप्रोक्तं तत् यतिभ्रष्टमुच्यते । यतिविरती एकार्थौ । 'नमस्तस्मै जिनस्वामि' इत्यत्र वर्णपूर्णत्वात्पदान्तयतिः कृता । 'ने' इत्यक्षरं चतुर्थपादे पतितम् । नैवं भवेत् । भवेच्च क्वापि, संध्यादिविशेषभावात् ॥

सत्क्रियापदहीनं यत्तदसत्क्रियमुच्यते ।
यथा सरस्वतीं पुष्पैः श्रीखण्डैर्घुसृणैः स्तवैः ॥ २६ ॥

असती क्रिया यत्र वाक्ये तत्क्रियापदविहीनमसत्क्रियमुच्यते । यथाहं सरस्वतीं पुष्पैरर्चयामि श्रीखण्डैर्घुसृणैर्विलिम्पामि स्तवैः स्तौमीत्यादिक्रियाणामभावादसत्क्रियत्वम् । तथा न विद्यते सती मङ्गलार्था क्रिया यत्रेत्यन्वयार्थाश्रयणादमङ्गलार्थक्रियाहीनत्वे क्वचिच्च दोषः । यथा—

---

१. पुस्तकद्वयेऽपि समान इयानेव पाठः. 'अत्र प्रथमपादेऽसमस्तपदत्वाद्वैदर्भी रीतिः, द्वितीयपदे भूयःसमासवत्त्वाद्गौडीया रीतिः' इति जिनवर्धनसूरिव्याख्या.

'मा भुजगास्तरङ्गिण्यो मृगेन्द्राः क्रूरदन्तिनः ।
भवन्तु वत्स संप्राप्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ॥'

अत्र हे वत्स भुजगा मा दाक्षुः, तरङ्गिण्यो मा नैषुः, मृगेन्द्रा मा दार्षुः, क्रूरदन्तिनो दुष्टगजाः पथि त्वा मा भैत्सुरित्याद्यमङ्गलार्थक्रियाहीनत्वेनापि न दोषः । यदि प्रान्ते 'हे वत्स ते तव पन्थानः शिवाः सन्तु कल्याणा भवन्तु' इति मङ्गलार्थक्रिया प्रयुक्ता । क्रियागुप्तेषु पुनरसत्क्रियाभासत्वमेव, गुप्तायाः क्रियायाः सद्भावात् । यथा—

'राजेन्द्र करवालोऽस्य कीर्तिपण्याङ्गनारतः ।
भुजंगन्यस्तमूर्तिस्ते द्विषल्लोहितकुङ्कुमैः ॥'

इत्यत्र भुजगतीति क्रियापदं नष्टप्रायम् ॥

उक्ता अष्टावपि वाक्यदोषाः । अथ वाक्यस्यार्थदोषानाह—

देशकालागमावस्था द्रव्यादिषु विरोधिनम् ।
वाक्येष्वर्थं न बध्नीयाद्विशिष्टं कारणं विना ॥ २७ ॥

वाक्यार्थविदः पुरुषा वाक्येषु देशविरोधिनोऽर्थांस्तथा कालविरोधिन आगमविरोधिनोऽवस्थाविरोधिन आदिशब्दाल्लोकविरोधिनोऽप्यर्थान् विशिष्टं कारणं विना न रचयेयुः ॥

सर्वेषामुदाहरणान्येकस्मिन्काव्ये प्रदर्श्यन्ते—

प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजराजीस्मितदिशि
प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकणसमानोष्ममहसि ।
जलक्रीडायातं मरुसरसि बालद्विपकुलं
मदेनान्धं विध्यन्त्यसमशरपातैः प्रशमिनः ॥ २८ ॥

यथा प्रशमिनः क्षमापरा यत्यः चैत्रमासस्य प्रवेशे मार्तण्डे सूर्ये प्रचण्डे सति मरुसरसि मरुस्थलीसरोवरे जलक्रीडायातं पानीयक्रीडार्थमागतं मदेनान्धं बालद्विपकुलं कलभसमूहं असमशरपातैर्विषमबाणप्रहारैर्विध्यन्ति । किंभूते चैत्रप्रवेशे । स्फुटकुटजराजीस्मितदिशि स्फुटाः प्रकटाः कुटजास्तेषां राजी श्रेणिस्तया स्मिता हसिता दिशो यत्र प्रवेशे । किंभूते मार्तण्डे । हिमकणसमानमूष्मणो महो यस्य स तस्मिन् । तथा विरोधमाह—वर्षाकाले कुटजा भवन्ति, न वसन्ते इति कालविरुद्धम् । मार्तण्डे हिमशीतलता इति द्रव्यविरुद्धम् । मरुसरसि जलक्रीडा इति देशविरुद्धम् । बालद्विपानां मदान्धतेत्यवस्थाविरुद्धम् । प्रशमिनो विध्यन्तीत्यागमविरुद्धम् ॥

यत्र तु विशिष्टं कारणं तत्र न दोषः । यथा—

'तद्वैरिनारीनयनाम्बुधारिभिर्नरेन्द्र निर्मूलितपक्षशालिभिः ।
सरांसि सारज्जटाद्यैर्मालिन्यानुधैरभवन्न मरुस्थलीपरि ॥'

---

१. 'कालीयुविशि' इति पाठो भवेत्

इत्यादि अदोषः । एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥

इति दोषविषनिपेकैरकलङ्कितमुज्ज्वलं सदा विबुधैः ।
कविहृदयसागरोत्थितममृतमिवास्वाद्यते काव्यम् ॥ २९ ॥

विबुधैः सदा कविहृदयसागरोत्थितममृतं देवैरास्वाद्यते इत्युक्तिलेशः ॥

इति वाग्भटालंकारटीकायां सिंहदेवगणिकृतायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अदोषावपि शब्दार्थौ प्रशस्येते न यैर्विना ।
तानिदानीं यथाशक्ति ब्रूमोऽभिव्यक्तये गुणान् ॥ १ ॥
औदार्यं समता कान्तिरर्थव्यक्तिः प्रसन्नता ।
समाधिः श्लेप ओजोऽथ माधुर्यं सुकुमारता ॥ २ ॥

दोषरहितावपि शब्दार्थौ यैर्गुणैर्विना न प्रशस्येते । इदानीं तान् गुणान्यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य यथा भवति तथा अभिव्यक्तये स्पष्टतानिमित्तं वदामः । कवित्वस्यौदार्यादयो दश वक्ष्यमाणा गुणा भवन्ति । नामान्यपि दशानां सुगमानि । तथा अभिव्यक्तये इत्यत्र तादर्थ्ये चतुर्थी तेन यद्यपि दोषाणामभावो गुणान्साधयति तथापि कति ते गुणाः किंनामानः किंस्वरूपा इत्यभिव्यक्तिर्न स्यात् । अतोऽभिव्यक्तिनिमित्तं वदामः ॥

प्रत्येकं सोदाहरणार्थानाह—

पदानामर्थचारुत्वप्रत्यायकपदान्तरैः ।
मिलितानां यदाधानं तदौदार्यं स्मृतं यथा ॥ ३ ॥

यदर्थचारुत्वप्रत्यायकपदान्तरैर्मिलितानामर्थरम्यत्वोत्पादकापरपदैः संयोजितानां पदानामाधानं करणं तदौदार्यं स्मृतम् ॥

उदाहरणमाह—

गन्धेभविभ्राजितधाम लक्ष्मीलीलाम्बुजच्छत्रमपास्य राज्यम् ।
क्रीडागिरौ रैवतके तपांसि श्रीनेमिनाथोऽत्र चिरं चकार ॥ ४ ॥

श्रीनेमिनाथोऽत्र क्रीडागिरौ रैवतके चिरं तपांसि चकार । राज्यमपास्य त्यक्त्वा । कथंभूतं राज्यम् । गन्धेभैर्गन्धहस्तिभिर्विभ्राजितं शोभितं धाम गेहं यस्मिंस्तत् । लक्ष्मीलीलाम्बुजं लीलाकमलं यादृग्भवति एवंविधं छत्रं यस्मिन्राज्ये तल्लक्ष्मीलीलाम्बुजच्छत्रम् ।

अनेकमकमलगिरिशब्दाना गन्धलीलाक्रीडापदैर्मिलिताना सतामर्थस्यासत्वोत्पादकत्वादौदार्यम् । इमस्मलगिरिशब्दाना केवलाना तादृशी न शोभा यादृशी गन्धलीलाक्रीडा पदान्तरैः सयोजिताना भवति । एतदौदार्यमुच्यते ॥

समता कान्ति चैकश्लोकेनाह—

बन्धस्य यद्वैषम्यं समता सोच्यते बुधैः ।
यदुज्ज्वलत्व तस्यैव सा कान्तिरुदिता यथा ॥ ५ ॥

बन्धस्य यद्वैषम्यमविषमता सुकुमारता सा समता मता । तस्यैव बन्धस्य यदुज्ज्वलत्व निर्मलता सा कान्तिरुच्यते ॥

उदाहरणमाह—

कुचकलशविसारिस्फारलावण्यधारा-
मनुवदति यदङ्गासङ्गिनी हारवल्लिः ।
असदृशमहिमान तामनन्योपमेया
कथय कथमह ते चेतसि व्यञ्जयामि ॥ ६ ॥

सा कीदृशी विद्यते इति केनापि कोऽपि पृष्ट सन्नुवाच—भो , कथय । अह ता ते तत्र चेतसि कथ व्यञ्जयामि कथ प्रकटीकरोमि । अनन्योपमेया अन्याभिर्नोपमीयते इत्यनन्योपमेया ताम् । सर्वोत्तमरूपामित्यर्थ । असदृशमहिमान सर्वोत्कृष्टमाहात्म्याम् । यदङ्गासङ्गिनी हारवल्लि यस्या अङ्गलग्ना हारलता कुचकलशविसारिस्फारलावण्यधारामनुवदत्यनुकरोति । कुचकलशाभ्या स्तनकुम्भाभ्या विसारिणी प्रसरणशीला स्फारोदारा लावण्यधारा तामनुकरोति । एवविधरूपा ता कथ व्याख्यानयित्वा ते चेतसि प्रकटयामि । अत्रोत्कटपदाभावादुत्तमपदाभावाच्च समबन्धत्वात् समता कथिता । एव समतागुणो द्वितीय ॥

फलैः क्लृप्ताहारः प्रथममपि निर्गत्य सदना-
दनासक्तः सौख्ये क्वचिदपि पुरा जन्मनि कृती ।
तपस्यन्नश्रान्तं ननु वनभुवि श्रीफलदलै-
रखण्डै खण्डेन्दोश्चिरमकृत पादार्चनमसौ ॥ ७ ॥

कस्यापि धनिनो वर्णनमेतत् । असावनिर्दिष्टनामा कृती पुरा जन्मनि पूर्वभवे क्वचित्कुत्रापि ननु निश्चित वनभुवि काननभूमौ श्रीफलदलैर्बिल्वदलै खण्डेन्दोर्हरस्य पादार्चनमकृत चकार । कथभूतोऽसौ । सदनाद्गेहान्निर्गत्य प्रथममपि फलै क्लृप्ताहारो रचितभोजन । अत एव—सौख्येऽनासक्त । अश्रान्तमखेद यथा भवति तथा तपस्यन् तप कुर्वन् । ततोऽनेनेदृशी लक्ष्मी प्राप्ता। अत्र विसंधिरूपसधिविसर्गलोपप्रभृतिबन्धग्लानिकारणाभावादौज्ज्वल्य तृतीयो गुण ॥

यदज्ञेयत्वमर्थस्य सार्थव्यक्तिः स्मृता यथा ।
त्वत्सैन्यरजसा सूर्ये लुप्ते रात्रिरभूद्दिवा ॥ ८ ॥

यदर्थस्याज्ञेयत्वं तत्तच्छन्दसत्तया साक्षादर्थप्रतिपादनेन बलात्कारादर्थाप्राप्यत्वं अर्थस्य सुखेन गम्यत्वम् । अल्पवन्धेनापि तादृशाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते यादृशैः साक्षादर्थो लभ्यते सा अर्थव्यक्तिर्ज्ञेया । हे नरेन्द्र, त्वत्सैन्यरजसा सूर्ये लुप्ते दिवसे रात्रिरभूत्। अत्र रात्रेर्हेतुः सूर्यलोपः सूर्यलोपस्य हेतुः रजः रजसो हेतुः सैन्यमित्यर्थस्य सुखलभ्यत्वादज्ञेयत्वम् ॥

व्यतिरेकमाह—यत्रार्थस्य ज्ञेयता तत्र दोषः । यथा—

चतुरङ्गे भवत्सैन्ये प्रसर्पति दिशः क्रमात् ।
नरेन्द्र बहुलध्वान्ता दिवाप्याविरभून्निशा ॥ ९ ॥

अत्र रात्रेर्हेतुः सूर्यलोपः सूर्यलोपस्य हेतुः रजः रजसो हेतुः सैन्यमित्यादिहेतोरभावादर्थस्य ज्ञेयत्वम् । एवं सदोषता(याम्) । चतुर्थ एष गुणः ॥

झटित्यर्थार्पकत्वं यत्प्रसत्तिः सोच्यते बुधैः ।
कल्पद्रुम इवाभाति वाञ्छितार्थप्रदो जिनः ॥ १० ॥

यत् झटिति शीघ्रमर्थार्पकत्वं सा प्रसत्तिरुच्यते । यथा कल्पद्रुमादिपदानामुच्चारणमात्रेणैवार्थार्पकत्वात्प्रसत्तिरुच्यते । एष पञ्चमो गुणः ॥

स समाधिर्यदन्यस्य गुणोऽन्यत्र निवेश्यते ।
यथाश्रुभिररिस्त्रीणां राज्ञः पल्लवितं यशः ॥ ११ ॥

यदन्यस्य पदार्थस्य गुणोऽन्यपदार्थे निवेश्यते स्थाप्यते स समाधिगुणः । यथारिस्त्रीणामश्रुभी राज्ञो यशः पल्लवितमित्यत्र पल्लवगुणो वृक्षसंबन्धी स यशस्यारोपितः । एव समाधिगुणः षष्ठः ॥

अथ श्लेषौजोगुणद्वयमेकश्लोकेनैवाह—

श्लेषो यत्र पदानि स्युः स्यूतानीव परस्परम् ।
ओजः समासभूयस्त्वं तद्गद्येष्वतिसुन्दरम् ॥ १२ ॥

पृथग्भूतान्यपि पदानि यत्र स्यूतानीवैकश्रेणिप्रोतानीव समस्तानीव परस्परं भवन्ति स श्लेषगुणः । यत्समासभूयस्त्वं समासप्राचुर्यं भवति स ओजो गुणः । तत्समासभूयस्त्वं गद्येषु गद्यबन्धेष्वतिसुन्दरं भवति ॥

श्लेषोदाहरणमाह—

मुदा यस्योद्गीतं सह सहचरीभिर्वनचरै-
र्मुहुः श्रुत्वा हेलोद्धृतधरणिभारं भुजबलम् ।

दरोद्गच्छद्दर्भाङ्कुरनिकरदम्भात्पुलकिता-

श्चमत्कारोद्रेकं कुलशिखरिणस्तेऽपि दधिरे ॥ १३ ॥

तेऽपि कुलशिखरिण कुलाचला यस्य राज्ञो भुजबलं सह सहचरीभि सह पत्नीभिर्वनचरैर्भिल्लैर्मुहुर्वारंवार मुदा हर्षेणोद्गीत व्याख्यात श्रुत्वा चमत्कारोद्रेकं चमत्कारबाहुल्य दधिरे । कथभूता पर्वता । दरोद्गच्छद्दर्भाङ्कुरनिकरदम्भात्पुलकिता । ईषदुत्पद्यमानकुशाङ्कुरसमूहमिषाद्रोमाञ्चिता । एष श्लेषगुण ससमो भवति ॥

अथ गद्यबन्धेन ओजोगुणमाह—

समराजिरस्फुरदरिनरेशकरिनिकरशिर सरससिन्दूरपूरपरिचयेनेवारुणितकरतलो देव ॥ १४ ॥

हे देव, त्वमरुणितकरतलो रक्तीकृतहस्ततलो विभासि । उत्प्रेक्षते—समराजिरे समाङ्गणे स्फुरन्तो येऽरिनरेशाना करिनिकरा हस्तिसमूहास्तेषा शिर सरससिन्दूरपूरस्तस्य परिचयेनेवारुणितकरतल ॥

अथ माधुर्यसौकुमार्यगुणावाह—

सरसार्थपदत्व यत्तन्माधुर्यमुदाहृतम् ।

अनिष्ठुराक्षरत्व यत्सौकुमार्यमिद यथा ॥ १५ ॥

यत्सरसार्थपदत्व तदिद माधुर्य कथितम् । अर्थाश्च पदानि चार्थपदानि रससहितान्यर्थपदानि यत्र तद्भाव । अथवा सरसार्थानि पदानि तद्भाव सरसार्थपदत्वम् ॥

उदाहरणमाह—

फणमणिकिरणालीस्यूतचञ्चन्निचोल

कुचकलशनिधानस्येव रक्षाधिकारी ।

उरसि विशदहारस्फारतामुज्जिहान

किमिति करसरोजे कुण्डली कुण्डलिन्या ॥ १६ ॥

किमितीति वितर्के । किमय कुण्डलिन्या पद्मावत्या करसरोजे करकमले कुण्डली सर्प कुचकलशनिधानस्य रक्षाधिकारीवास्ति । अन्यत्रापि निधानस्य सर्पो रक्षा करोति । अत्रापि स्तनकुम्भा एव निधानानि तद्रक्षाकर्तास्ति । फणमणीना किरणाल्या स्यूतो निबद्धश्चञ्चन्दीप्यमानो निचोल कञ्चुको यस्य सर्पस्य ■ । उरसि विशदहारता प्राप्नुवन् । तत्तुल्यता दधान इत्यर्थ ॥

सौकुमार्यमाहोदाहरण चाह—

प्रतापदीपाञ्जनराजिरेव देव त्वदीय करवाल एष ।

नो चेदनेन द्विषता मुखानि श्यामायमानानि कथ कृतानि ॥ १७ ॥

---

१ निधीनां' ख.

हे देव, एष त्वदीयः करवालः प्रतापदीपाञ्जनराजिरिव वर्तते। प्रताप एव दीपो दीप्यमानत्वात्तस्य प्रतापदीपस्य खड्गोऽञ्जनराजिरञ्जनश्रेणिरतिकृष्णत्वात्खड्गस्य। यद्येवं पूर्वोक्तं न स्यादनेन खड्गेन द्विषतां मुखानि श्यामायमानानि श्याममात्मानमाचरन्ति कथं कृतानि। अत्रानिष्ठुरसमासवत्त्वात्सौकुमार्यम् ॥

गुणैरमीभिः परितोऽनुविद्धं मुक्ताफलानामिव दाम रम्यम्।
देवी सरस्वत्यपि कण्ठपीठे करोत्यलंकारतया कवित्वम् ॥ १८ ॥

इति वाग्भटालंकारे तृतीयः परिच्छेदः।

अमीभिरौदार्यादिभिर्गुणैः परितः समन्ततोऽनुविद्धं व्याप्तं कवित्वं देवी सरस्वत्यपि अलंकारतया करोति मुक्ताफलानां दामेव। यथा मुक्ताफलानां मालालंकारतया कण्ठपीठे योषया क्रियते सा परितो गुणैरनुविद्धा भवति तथा कवित्वमलंकारतया कण्ठपीठे क्रियते। अतोऽलंकारावसरस्ततस्तानेव नामतः प्राह ॥

इति वाग्भटालंकारटीकायां सिंहदेवगणिकृतायां तृतीयः परिच्छेदः।

चतुर्थः परिच्छेदः।

दोषैर्मुक्तं गुणैर्युक्तमपि येनोज्झितं वचः।
स्त्रीरूपमिव नो भाति तं ब्रुवेऽलंक्रियोच्चयम् ॥ १ ॥

येनालंक्रियोच्चयेनालंकारसमुदायेनोज्झितं त्यक्तं वचो नो भाति। यथा स्त्रीरूपमलंक्रियोच्चयं विना नो भाति। काव्यविषये चित्रवक्रोक्त्यादयोऽलंकाराः। स्त्रीरूपविषयेऽलंकाराः कटककेयूरतिलकादयः ॥

चित्राद्योऽलंक्रिया अलंकारा द्विविधाः—शब्दालंकारा अर्थालंकाराश्च। ततः प्रथमं शब्दालंकारांस्ततोऽर्थालंकारान्प्राङ्नाममात्रतः पश्चाद्विस्तरतः सोदाहरणानाह—

चित्रं वक्रोक्त्यनुप्रासौ यमकं ध्वन्यलंक्रियाः।
अर्थालंकृतयो जातिरुपमा रूपकं तथा ॥ २ ॥
प्रतिवस्तूपमा भ्रान्तिमानाक्षेपोऽथ संशयः।
दृष्टान्तव्यतिरेकौ चापह्नुतिस्तुल्ययोगिता ॥ ३ ॥
उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासः समासोक्तिर्विभावना।
दीपकातिशयौ हेतुः पर्यायोक्तिः समाहितम् ॥ ४ ॥
परावृत्तिर्यथासंख्यं विषमः स सहोक्तिकः।
विरोधोऽवसरः सारं स श्लेषश्च समुच्चयः ॥ ५ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादेकावल्यनुमापि च ।
परिसंख्या तथा प्रश्नोत्तरं संकर एव च ॥ ६ ॥

प्रागमीषां नामानि प्रत्येकमाह—चित्रमित्यादिश्लोकपञ्चकेन । तथा चित्रादयश्चत्वारोऽपि ध्वन्यलंकारा अवगन्तव्याः । अर्थालंकारा जात्युपमारूपकादयः ॥

अथ चित्रादीनामलंकाराणां सोदाहरणानि लक्षणान्याह—

यत्राङ्गसंधितद्रूपैरक्षरैर्वस्तुकल्पना ।
सत्यां प्रसत्तौ तच्चित्रं तच्चित्रं चित्रकृच्च यत् ॥ ७ ॥

यत्र बन्धे वस्तुकल्पना पदार्थघटना अङ्गसंधितद्रूपैरक्षरैर्भवति । वस्तुनः कमलछत्रचामरबन्धादेर्घटना वस्तुनोऽङ्गानां ये संधयस्तेषु तद्रूपाणि तान्येवाक्षराणि वस्तुकमलबन्धच्छत्रबन्धादितदङ्गानि कमलाङ्गानि दलादीनि । छत्राङ्गानि दण्डपट्टिकादीनि । तेषामङ्गानां ये संधयस्तत्र सदृशाक्षराणि कार्याणीत्यर्थः । तच्चित्रमुच्यते । यच्च चित्रकृदाश्चर्यकारि दुष्करत्वेन कविप्रज्ञातिशयख्यापकं भवति एकस्वरादिकमेकव्यञ्जनादिकं वा तदपि चित्रमुच्यते । परमपि यथाचित्रं प्रसत्तौ सत्यां प्रसत्तेरेव काव्यै विधेयम् । अप्रसत्तेस्तु काव्ये को नाम चित्रकविर्न भवेत् । चित्रमाकारगतिस्वरव्यञ्जनभेदाच्चतुर्विधं भवति । आकारचित्रं पद्मच्छत्रचामरस्वस्तिककलशहलमुसलादिबन्धैरनेकधा । गतिचित्रं गोमूत्रिकातुरगगजपदादिभिर्भवति । स्वरेण स्वराभ्यां स्वरैर्वा चित्रं स्वरचित्रम् । स्वरत्रयं यावच्चित्रकस्य दुष्करत्वं संभवति । स्वरत्रयादूर्ध्वं किं चित्रम् । तथा मात्राच्युतकबिन्दुच्युतकावपि स्वरचित्रभेदौ । तथा व्यञ्जनचित्रं एकव्यञ्जनद्विव्यञ्जनत्रिव्यञ्जनचतुर्व्यञ्जनबन्धम् यावद्व्यञ्जनचित्रम्, न तत्परं सुकरत्वात् । अक्षरच्युतकं व्यञ्जनचित्रभेदः ॥

आकारचित्रमाह—

जनस्य नयनस्थानध्वानः एनश्छिनत्त्विनः ।
पुनः पुनर्जिनः पीनज्ञानध्वानघनः स नः ॥ ८ ॥

स जिन इनः स्वामी नोऽस्माकमेनः पापं पुनः पुनश्छिनत्तु । किंभूतो जिनः । जनस्य नयनस्थानध्वानः । जनस्य लोकस्य नयनस्थाने ध्वानो ध्वनिर्यस्य स तथा । जिनध्वनिना आगमरूपेण नयनेनैव जनः परलोकं पश्यतीत्यर्थः । तथा पीनं स्फारतरं ज्ञानध्वाने एव घनं यस्य स तथा । षोडशदलं कमलं गोमूत्रिकाचित्रम् ॥

एकस्वरचित्रमाह—

गणनरगणवरकरतरचरण
परपद शरणगजनपथकथक ।

अमदन गतमद गजकरयमल

शममय जय भयघनवनदहन॥ ९॥

हे गणनरगणवरकरतरचरण। गणा ऋषयो नरा मनुष्याश्च क्रियासु देवादयः। गणनराणां गणाः समूहास्तेषां वरस्य कल्याणस्य करतरौ प्रकृष्टं कल्याणकरौ चरणौ यस्य ॥ तत्संबोधनम्। तथा परं पदं यस्य सः। हे शरणगजनपथकथक हे शरणागतलोकमार्गनिर्देशक। हे अमदन निष्काम। हे गतमद निर्मद। हे गजकरयमल गजकरौ हस्तिशुण्डादण्डस्तद्वत्करयमलं यस्य सः। एककारशब्दस्य लोपः। हे शममय। हे भयघनवनदहन। भयमेव घनं वनं पानीयं तस्य दहन इव दहनस्तत्संबोधनम्। अत्र मणिगुणनिकरं छन्दः। चित्रत्वादन्ते गुरुणामभावोऽपीह न दोषाय। एकस्वरचित्रम्॥

मात्राच्युतकमपि स्वरचित्रम्। अतस्तदेवाह—

मूलस्थितिमधः कुर्वन्पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः।

विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः॥ १०॥

स दासीसुतो विटः पथि न्यायमार्गे तिष्ठतः कस्य कुलीनस्य सेव्यः स्यात्। न कस्यापीत्यर्थः। कीदृशः। मूलस्थितिं मूलकुलाचारमधः कुर्वन्। तथा गताक्षरैर्मूर्खैः पात्रैर्जुष्टः। अथ विटशब्दस्य दूरहितस्यार्थभेदः। स इति प्रसिद्धो वटः पथिकस्य पान्थस्य तिष्ठतो निवर्तमानगतेः कुलीनस्य तदधोभूमावुपविष्टस्येत्यर्थः। सेव्यः स्यात्। विपान्थस्य गच्छतोऽनुपविष्टस्य कथं वटः सेव्यः स्यात्। ततस्तिष्ठतः कुलीनस्येति विशेषणद्वयस्य साफल्यं जातम्। कीदृशो वटः। मूलानां जटानामधः स्थितिं कुर्वन्। तथा—गताक्षरैः पात्रैर्जुष्टः। एवं गतमासमन्ताक्षरं क्षरणं येभ्यस्तैर्गताक्षरैः पात्रैः पर्णैर्जुष्टः। विटपदादिकारमात्राच्युतकं वट इति॥

तथा बिन्दुच्युतकमपि स्वरचित्रम्। तदाह—

धर्माधर्मविदः साधुपक्षपातसमुद्यताः।

गुरूणां वचने निष्ठा नरके यान्ति दुःखिताम्॥ ११॥

एवंविधा नरा नरके दुःखितां यान्ति दुःखभावं प्राप्नुवन्ति। धर्ममेवाधर्मं कृत्वा विदन्तीति धर्माधर्मविदः। साधुपक्षः सतां पक्षस्तस्य पाते पतने नाशने समुद्यताः। गुरूणां पूज्यानां वचने निष्ठा आदृताः। अथ वचनशब्दाद्बिन्दुच्युतात्वर्थान्यत्वम्। तथा हे नरोत्तम, गुरूणां पित्रादीनां वचने निदेशे निष्ठास्तत्पराः के दुःखितां यान्ति। न

---

१. 'गतम्' 'आ' इत्यक्षरं येभ्यस्तादृशैः पात्रैः (पत्रैरिति यावत्) इत्यर्थः। इति जिनवर्धनसूरिः.

केऽपात्यर्थ । कीदृशा । धर्माधर्मविद पुण्यपापव्यक्तिज्ञातार । साधूना य पक्षपात पक्षस्वीकाररतत्र समुद्यता आसक्ता । वंचनपदाद्धि दुच्युतक वचन इति ॥

ककाकुकङ्ककेकाङ्ककेकिकोकैकक़ु कक ।
अकुकौक काककाकऋकाकुकुककाङ्कक़ु ॥ १२ ॥

ककाक़ु इत्येष श्लोक एकव्यञ्जनो नेमिनिर्वाणमहाकाव्ये राजीमतीपरित्यागाधिकारे समुद्रवर्णनरूपो ज्ञेय । तथा कक समुद्रो वर्तते । केन जलेनोपलक्षित को वायुर्यत्र स कक । यद्वा केन वायुना प्रेरित क जल यत्र स कक । अथवा कमेव क मात्मा यस्य स कक । समुद्र कीदृश । ककाकुककेकाङ्ककेकिकोकैकक़ु' । क सुख यथा भवति काकुर्ध्वनिर्येषा ते कक़ाकव । अथवा केन सुखेन जलेन वा काकवो ध्वनिविशेषा येषा ते कषाकव । कक़ाकवश्च ते कङ्काश्च कङ्का जलपक्षिण । तथा केका केकारवोऽङ्कश्चिह्न येषा ते केकाङ्का केकिनो मयूरा । तथा कोकाश्चक्रवाका । कर्थ मिथो मेलक । ककाकुकङ्का' ककाङ्ककेकिन कोका एवैका अद्वितीया कुर्भूमिर्यस्य स तथा । तथा—अकुकौक काककाक' । कव कुत्सिता न कवोऽकव शोभना कौकसो जल वासिन काका । शोभनजलवायसा इत्यर्थ । तेषा समूह काक काकमेव काककम् । स्वार्थे क । तस्य अका माता य समुद्र स एव पालकत्वा माता । तथा—ऋकाकुकुककाङ्कक़ु । ऋचो वेदवाक्यानि तेषा काकवो वक्रोक्तयस्तासा कुक उच्चारक' को ब्रह्मा सोऽङ्के उत्सङ्गे यस्यासौ अर्थादेव विष्णुस्तस्य कु स्थान समुद्र । जलशयनत्वादस्येति ॥

तथैकव्यञ्जनच्युतकमपि व्यञ्जनचित्र तत्तदेवाह—

कुर्वन्दिवाकराश्लेप दधच्चरणडम्बरम् ।
देव यौष्माकसेनाया करेणु प्रसरत्यसौ ॥ १३ ॥

हे देव, यौष्माकसेनाया असौ करेणुर्गज प्रसरति । कीदृश । दिवा आकाशेन सह कराश्लेष कुर्वन् । तथा चरणडम्बर दधत् । पक्षे वर्णच्युतकत्वात्ककारलोपे असौ रेणु प्रसरति । कीदृश । दिवाकरेण सूर्येण सहाश्लेष कुर्वन् सूर्य यावदूर्ध्वमित्यर्थ । च समुच्चये । रणडम्बर सग्रामडम्बर दधत् । करेणुपदात्ककारच्युतकम् ॥

प्रस्तुतादपर वाच्यमुपादायोत्तरप्रद ।
भङ्गश्लेपमुखेनाह यत्र वक्रोक्तिरेव सा ॥ १४ ॥

यत्र पद्ये उत्तरप्रद पुमा प्रस्तुतादर्थादपर वाच्यमर्थमुपादाय भङ्गश्लेपपदेन वाह वदति सा वक्रोक्तिरेव ॥

भङ्गपदोदाहरणमाह—

नाथ मयूरो नृत्यति तुरगाननवक्षस कुतो नृत्यम् ।
ननु कथयामि कलापिनमिह सुखलापी प्रिये कोऽस्ति ॥ १५ ॥

प्रस्तुतो मयूरः केकी। वक्रोक्तौ तु तुरङ्गवदनो मयुः किंनरस्तस्योरो वक्षस्तद्भूषयति भर्त्रोक्तम्। तुरगाननस्य वक्षसो नूनं कुतः। हे नाथ, अहं कलापिनं कथयामि इति पत्न्योक्तः। इह कलापी सुखवक्ता। हे प्रिये, कोऽस्ति। भङ्गपदं प्रस्तुतशब्दस्य खण्डना यथा। मयूरस्य कलापिनो वा॥

श्लेषपदस्योदाहरणमाह—

भर्तुः पार्वति नाम कीर्तय न चेत्त्वां ताडयिष्याम्यहं
क्रीडाब्जेन शिवेति सत्यमनघे किं ते शृगालः पतिः।
नो स्थाणुः किमु कीलको नहि पशुस्वामी नु गोप्ता गवां
दोलाखेलनकर्मणीति विजयागौर्योर्गिरः पान्तु वः॥ १६॥

खेलनकर्मणि क्रीडाकर्मणि इत्येवंभूता विजयागौर्योर्गिरो वो युष्मान्पान्तु। विजया गौरीं पृच्छति—हे पार्वति, भर्तुर्नाम कीर्तय कथय नो चेदनेन क्रीडाकमलेन त्वां ताडयिष्याम्यहम्। पार्वत्योक्तम्—स्फुटं प्रकटमिदमेतन्मे पतिः शिवः। विजयोवाच—तव पतिः शृगालः। नो नो सखि, मे पतिः स्थाणुः। किं कीलकस्तव भर्ता। नहि नहि भगिनि, मम पतिः पशुस्वामी। तव पतिः किं गवां गोप्ता पशुपतिः पशुपालो गोपालकः। इत्याद्या विजयागौर्योर्दोलाखेलनकर्मणि वाचः पान्तु। प्रस्तुतादर्थाच्छिवादपरं शृगालादिकमर्थमादाय श्लेषेण विजया गौरीं प्रति वदति। इत्येषा श्लेषपदवक्रोक्तिः॥

अनुप्रासमाह—

तुल्यश्रुत्यक्षरावृत्तिरनुप्रासः स्फुरद्गुणः।
अतत्पदः स्याच्छेकानां लाटानां तत्पदश्च सः॥ १७॥

तुल्या समाना श्रुतिः श्रवणं येषामक्षराणां तानि तुल्यश्रुत्यक्षराणि तेषामावृत्तिः पुनः पुनरुपादानमनुप्रासः कथ्यते। कीदृशः। स्फुरद्गुणः स्फुरन्तोऽबाधिता औदार्यादयो गुणा येन स तथा। सोऽनुप्रासो द्विधा—छेकानुप्रासो लाटानुप्रासश्च। छेका विदग्धाः छेकजनवल्लभत्वाच्छेकानुप्रासः। लाटजनवल्लभत्वाल्लाटानुप्रासः। तथा छेकानामनुप्रासोऽतत्पदः। तान्येव पदानि यत्र स तत्पदः। न तत्पदोऽतत्पदः। अन्यैरन्यैः पदैरुपल इत्यर्थः। लाटानां तत्पदस्तैस्तैरेव पदैर्निष्पन्न इत्यर्थः॥

छेकानुप्रासोदाहरणमाह—

अलं कलङ्कशृङ्गार करप्रसरहेलया।
चन्द्र चण्डीशनिर्माल्यमसि न स्पर्शमर्हसि॥ १८॥

काचिद्विरहिणी चन्द्रमसं प्राह—हे कलङ्कशृङ्गार, करप्रसरहेलया अलं पूर्यताम्। हे चन्द्र, त्वं चण्डीशनिर्माल्यमसि स्पर्शं नार्हसि निर्माल्यस्पर्शो न युज्यते सताम्। अत्रालं कलङ्कशृङ्गारकरप्रसरचन्द्रचण्डीशेत्याद्यतत्पदैश्छेकानुप्रास इति॥

रणे रणविदो हत्वा दानवान्दानवद्विपा ।
नीतिनिष्ठेन भूपाल भूरियं भूस्त्वया कृता ॥ १९ ॥

हे भूपाल, दानवद्विपा वासुदेवेन रणे संग्रामे रणविदः संग्रामनिपुणान्दानवान्हत्वा इयं भूर्भूः कृता । त्वया नीतिनिष्ठेन न्यायनिपुणेन सता इयं भूर्भूः कृता, इदं पुरः पुरमथ जातम्, तथेयं भूर्भूः कृता । अत्र रणे रणविदः, दानवान्दानवद्विपा, भूरियं भूरित्यादितत्पदत्वेनैवानुप्रासकरणाल्लाटानुप्रासः ॥

त्वं प्रिया चेच्चकोराक्षि स्वर्गलोकसुखेन किम् ।
त्वं प्रिया यदि न स्यान्मे स्वर्गलोकसुखेन किम् ॥ २० ॥

हे चकोराक्षि, यदि त्वं मम प्रिया जाता तदा स्वर्गलोकसुखेन नाकलोकसुखेन मम किम् । यदि च त्वं प्रिया न स्याः मम तथापि त्वां विना स्वर्गलोकसुखेन किं मम । अत्र द्वितीयचतुर्थपादेन लाटानुप्रासो भवति ॥

अत्र कठोरता लाटानुप्रासेऽपि दोषाय । तदाह—

एकत्रपात्रे स्वकलत्रवक्त्रं नेत्रामृतं बिम्बितमीक्षमाणः ।
पश्चात्पपौ सीधुरसं पुरस्तान्ममाद कश्चिद्यदुभूमिपालः ॥ २१ ॥

कश्चिद्यदुभूमिपाल एकत्रपात्रे एकस्मिन्मदिराकच्चोलके स्वकलत्रवक्त्रं बिम्बितमीक्षमाणः पुरस्तात्प्रथमं ममाद । पश्चात्सीधुरसं मदिरारसं पपौ । अन्यो मद्यं पीत्वा पश्चान्माद्यति । असौ (प्राग्) ममाद । अत्र बहुतरवर्णावृत्तौ सौकुमार्यबाधा । एवमन्येषामपि गुणानां बाधा अनुप्रासरसिकेन कविना रक्ष्या ॥

अथ यमकमाह—

स्यात्पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुता युता ।
यमकं भिन्नवाच्यानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ २२ ॥

पादो वृत्तचतुर्थो भागः । पदं विभक्त्यन्तम् । वर्णोऽक्षरम् । अमीषां भिन्नवाच्यानां भिन्नार्थानामावृत्तिः पुनः पुनर्वर्णनं यमकं स्यात् । सा आवृत्तिर्द्विधा—संयुता अयुता च । संयुता अन्तराले अपरपदरहिता । अयुता अन्तरालपदसहिता । तथा संयुतावृत्तौ तद्यमकं त्रिधा—आदिमध्यान्तगोचरम् आदिगोचरमादियमकम्, मध्यगोचरं मध्ययमकम्, अन्तगोचरमन्तयमकम् । अयुतावृत्तौ त्वन्यथापि व्याख्या । आदिमध्यगोचरम् मध्यान्तगोचरम् । काकाक्षिगोलकन्यायेन मध्यशब्दः उभयत्रापि सबध्यते । तथा मध्यस्यान्तोऽर्थात्पश्चात एवोच्यते । तेनाद्यन्तगोचरं यमकं स्यादिति सिद्धम् । आवृत्तिर्यथाशक्ति क्रियते । तेन श्लोकान्तगामिन्यप्यावृत्तिः संभवति । निषेधाभावेनैकाक्षरं चतुष्पदं महायमकमुच्यते, इत्यपि सिद्धम् ॥

१. 'एतेषु सर्वेषु पूर्वोक्तेषु सर्वथा तुल्यानामेव वर्णानामावृत्तिरुक्ता, संप्रति किंचिद्भेदेऽपि तुल्यश्रुतित्वादनुप्रासः स्यादिति दर्शयति' इत्यत्रतरणिकां जिनवर्धनसूरिराह

संयुताश्वृत्ती पादयमकमाह—

दयां चक्रे दयांचक्रे ।
सतां तस्माद्भवान्वित्तम् ॥ २३ ॥

हे राजन्, यस्माद्धेतोर्भवान् दयां चक्रे करुणां चकार तस्मात्कारणाद्भवान् सतां साधूनां वित्तं दयांचक्रे दत्तवान् । क्रीडा छन्दश्छन्दश्चूडामणौ ॥

मध्यपादयमकमाह—

यशस्ते समुद्रान्सदारोरगारेः ।
सदा रोरगारेः समानाङ्गकान्तेः ॥ २४ ॥

तथा हे राजन्, सत् शोभनं ते यशः समुद्रानार गतम् । कीदृशस्योरगारेर्गरुडस्य । समानाङ्गकान्तेः । स्वर्णवर्णस्येत्यर्थः । सदा रोरगारेः सदा सर्वदा रोरगा दारिद्र्यं गता अरयो यस्य तस्य रोरगारेः । 'रोरं दारिद्र्यमुच्यते' । सोमराजी छन्दः ॥

पादान्तयमकमाह—

द्विपामुद्धतानां निहंसि त्वमिन्द्रः ।
मुदं भो धराणामुदम्भोधराणाम् ॥ २५ ॥

भो राजन्, इन्द्रो धराणां पर्वतानाम् मुदं हर्षं हन्ति । कीदृशानाम् । उदम्भोधराणाम् । तदुपरि अम्भोधरा मेघा येषां तेषाम् । त्वं च उद्धतानां द्विपां मुदं निहंसि । त्वमिन्द्रश्च समानौ भवतेनेत्यर्थः । छन्दस्तदेव ॥

अथादिमध्यगोचरं मध्यान्तगोचरं यमकमेकवृत्तेनाह—

विभातिरामा परमा रणस्य विभाति रामा परमारणस्य ।
सदैव तेऽजोर्जित राजमान सदैवतेजोर्जितराजमान ॥ २६ ॥

पादद्वयेनादिमध्ययमकम् । अपेतनपादद्वयेन मध्यान्तयमकम् । हे अजोर्जित अजो वासुदेवस्तद्वदूर्जिष्ठ हे राजमान शोभमान हे नृप, सदैवतेजोर्जितराजमान सदैवं कर्मसहितं यत्तेजस्तेनार्जितो राजसु भूपेषु मानो महत्त्वं येन स तथा तत्संबोधनम् । ते तव रणस्य विभा विभाति । कीदृशी । अतिक्रान्तो रामो दाशरथिर्यया सा । रामा रम्या परमा प्रकृष्टा । कीदृशस्य । परमारणस्य शत्रुघातकस्य ॥

अथायुताक्वृत्तावादिमध्यगोचरं यमकमाह—

सारं गवयसांनिध्यराजि काननमग्रतः ।
सारङ्गवयसां निध्यदारुणं शिखरे गिरेः ॥ २७ ॥

हे प्रिय, अग्रतो गिरेः शिखरे सारङ्गवयसां मृगपक्षिणां काननं पश्य । की-

दृशम् । निध्यदारुण निधिभिरदारुणमभीकम् । तथा सारं प्रधानम् । तथा गवयसान्निध्ये-नारण्यशब्दनिकटत्वेन राजि शोभमानम् ॥

अमरनगरस्मेराक्षीणा प्रपञ्चयति स्फुर-
त्सुरतरुचये कुर्वाणाना वलक्षम रंहसम् ।
इह सह सुरैरायान्तीना नरेश नगेऽन्वहं
सुरतरुचये कुर्वाणाना वलक्षमरं हसम् ॥ २८ ॥

हे वलक्षम् , नरेश, इह नगेऽन्वह नित्य सुरतरुचये सुरद्रुमगणे वाणाना वृक्षाणा कुभूमिरमरनगरस्मेराक्षीणा देवाङ्गनाना रहस वेग प्रपञ्चयति । रम्या वाणाः, अतो देव्यो वेगेन क्रीडार्थे आयान्तीत्यर्थः । कीदृशीनाम् । स्फुरत्सुरतरुचये सुरतसुखनिमित्त सुरैः सहायान्तीनाम् । तथारमत्यर्थ वलक्ष धवल हस हास्य कुर्वाणानाम् । अत्र पर्वते कुभूमिः शोभते ॥

अथाद्यन्तयमकमाह—

आसन्नदेवा न रराज राजिरुच्चैस्तटानामियमत्र नाद्रौ ।
क्रीडाकृतो यत्र दिगन्तनागा आसन्नदे वानरराजराजि ॥ २९ ॥

अत्राद्राविये तटाना राजिः श्रेणिर्न [न] रराज । अपि तु रराजैव । कीदृशी । आसन्नदेवा समीपस्थसुरा । तथोच्चैर्गुर्वी । यत्र यस्यां तटराजौ नदे ह्रदे दिगन्तनागा दिग्गजाः क्रीडाकृत आसन् क्रीडाकारिणोऽभवन् । कीदृशे । वानरराजराजि वानरराजा मुख्यवानरास्तै राजतीत्येवंशीलो वानरराजराट् तस्मिन्वानरराजराजि ॥

श्लोकावसानगाद्यन्तमहायमकम्, तदाह—

रम्भारामा कुरवककमलारं भारामा कुरवककमला- ।
रम्भा रामाकुरवक कमलारम्भारामाकुरवककमला ॥ ३० ॥

अत्र पर्वते कुभूमिः शोभते इति संबन्धः । कीदृशी भूमि । रम्भारामा रम्भाभिः कदलीभिर्मिश्रा आरामा यस्यां सा तथा । अवककमला अवक वकरहित क पानीय मरणे पारयतीत्यवककमला । तथा अरमत्यर्थ भारा भा भैनक्षत्रैरा ईषद्रामा कर्बुरेत्यर्थ । तथा—कुरवककमलारम्भा कुरवका वृक्षविशेषाः कमलानि पद्मानि तेषामारम्भा उत्पत्तयो यस्यां सा कुरवककमलारम्भा । तथा रामा रम्या । अथवा—कुरवककमलारम्भारामा कुरवककमलानामारम्भेणोद्भवेन आ ईषद्रामा मनोज्ञा । हे अकुर यक विद्यते कुत्सितो रव शब्दो यस्य सोऽकुरव , अकुरव एवाकुरवकः । शेषाद्वा कः । हे अकुरवक हे कोमलस्थान । नेमे सर्वोपवननाम तत् । पुन कीदृशी कु । कमलारम्भारामा, कमला लक्ष्मी रम्भा अप्सरसः ता एव रामाः स्त्रियो यस्यां सा । गिरि भूमौ रामा क्रीडार्थ-

1. द्वितीयतृतीयपादस्यपदसमासो न कविसम्प्रदायसिद्धः. पदगनिघगद वा स्यात्.

मायान्ति । अत्र कमलारम्भा एव रामा ज्ञेयाः । तथा—अकुरवककमला, कुत्सितं राजन्त इति कुरा न कुरा अकुराः शोभमाना वका वृक्षविशेषाः कमला हरिणविशेषाश्च यस्यां सा अकुरवककमला । रम्भारामेत्यत्र श्लोके द्वितीयतृतीयपदयोरन्तरा न यतिः । इदं संशयाय यदि पुनर्महायमकत्वात्कविना कृतम्, तथापि विलोक्यम् । रम्भाकुरवकेत्यस्य विशेषवर्ती अवचूरिः । हे अकुरवककमल, अत्र पर्वते कुर्भूमिः शोभते । अकुत्सितः शोभनो रवो यस्याश्चिदानन्दादिशब्दवाच्यत्वात् । एवंविधा कस्य सुखस्य कमला यस्य नेमेः संबोधनम् । रम्भारामा तथैव । तथा—आरम्भारामा अर्थः पश्चाद्वत् । तथा कुर्भूमिरवककमला । तथा रम्भारामा रम्भा एव रामा यस्यां सा रम्भारामा । तथा अकुरवककमला । एवं व्याख्याने पदद्वयस्यान्तरं भवति । 'म्भौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम्' छन्दः ॥

इदानीं तेनैव प्रकारेण पदयमकोदाहरणानि । तत्र संयुतावृत्तौ आदिपदयमकमाह—

हारीतहारी ततमेष धत्ते सेवालसेवालसहंसमम्भः ।
जम्बालजं बालमलं दधानं मन्दारमन्दारववायुरद्रिः ॥ ३१ ॥

एषोऽद्रिस्ततं विस्तीर्णमम्भो धत्ते । कीदृशोऽद्रिः । हारीतहारी, हारीताः पक्षिणस्तैर्हारी मनोहरः । तथा मन्दारमन्दारववायुः, मन्दारेषु कल्पवृक्षेषु मन्दारवो मन्दशब्दो वायुर्यत्र सः । सुरभिवायुरद्रावस्तीत्यर्थः । कीदृशम् । सेवालसेवालसहंसम्, सेवालसेवायामलसा राजहंसा यत्राम्भसि तत्तथा । अलमत्यर्थं बालं नूतनं जम्बालजं कमलं दधानम् ॥

नेमिर्विशालनयनो नयनोदितश्री-
रभ्रान्तबुद्धिविभवो विभवोऽथ भूयः[1] ।
प्राप्तस्तदाजनगरान्नगराजि तत्र
सूतेन चारु जगदे जगदेकनाथः ॥ ३२ ॥

सूतेन सारथिना जगदेकनाथो नेमिश्चारु यथा भवति तथा जगदे । कीदृशः । नयनोदितश्रीः नयेन न्यायेनोदिता प्रेरिता श्रीर्यस्य सः । न्यायाधिकशोभ इत्यर्थः । तथा अभ्रान्तः सत्यो बुद्धिरूपो विभवो यस्य स तथा । विगतो भवो यस्य स तथा । तदाजनगरात् नारायणपुरात्तत्र नगराजि गिरीश्वरे रैवतके प्राप्तः ॥

अन्तयमकमाह—

यदुपान्तिकेषु सरलाः सरला यदनूच्चलन्ति हरिणा हरिणा ।
तदिदं विभाति कमलं कमलं मदमेत्य यत्र परमाप रमा ॥ ३३ ॥

यदुपान्तिकेषु यस्य जलस्योपान्तिकेषु पार्श्वेषु सरला अवक्राः सरला देव-

1. 'भूयो वारंवारम्' इति जिनवर्धनसूरिः.

दारवो वर्तन्ते । यज्जलमतुलक्षीकृत्य हरिणा मृगा हरिणा वायुना सहोचलन्ति । अत्रम-त्यर्थ तदिद क जल विभाति । यत्र जले रमा लक्ष्मी कमलमेत्य पर प्रधान मदमाप ॥

आदियमकमाह—

कान्तारभूमौ पिककामिनीना का तारवाचं क्षमते स्म सोढुम् ।
कान्ता रतेशेऽध्वनि वर्तमाने का तारविन्दस्य मघो प्रवेशे ॥ ३४ ॥

कान्ता भार्या रतेशे भर्तरि अध्वनि पथि वर्तमाने । विदेशस्थे सतीत्यर्थ । मधोर्वसन्तस्य प्रवेशे कान्तारभूमौ पिककामिनीना का तारवाच विस्तारिणीं वाणीं सोढु क्षमते स्म । अपि तु कामपि न क्षमते स्म । कीदृशस्य मघो । कान्तारविन्दस्य कमनीयपद्मस्य ॥

मध्ययमकमाह—

चकार साहस युद्धे धृतोल्लासा हस च या ।
दैन्य त्वा साह सप्राप्ता द्विषा सोत्साह सतति ॥ ३५ ॥

हे सोत्साह हे सोद्यम हे श्रीनेमे, या द्विषा सतति शत्रूणा श्रेणिर्युद्धे साहस चकार । धृतोल्लासा च सती हस हास्य चकार । अपरान्प्राप्येत्यध्याहार्यम् । सा द्विषा सतति त्वा सप्राप्ता सती दैन्य चकारेत्यर्थ । अथवा दैन्य सप्राप्ता सती त्वामाह । त्वदग्रतो दीनवाक्यान्यभाषिष्टेत्यर्थ ॥

अन्तयमकमाह—

गिरा श्रूयते कोकिला कोविदार यतस्तद्वनं विस्फुरत्कोविदारम् ।
मुनीना वसत्यत्र लोको विदार न च व्याधचक्र कृतौको विदारम् ॥ ३६ ॥

गिरा विषये वचनकोमलताविषये असमर्थ कोविदा पण्डिता । यतो यस्मात्कारणा त्कोकिला श्रूयते तत्तस्मादितद्वन वर्तते । कीदृशम् । विस्फुरत्कोविदार विस्फुरन्तो प्रलस रायमाना कोविदारा काञ्चनारवृक्षा येन तत् । अत्र वने मुनीनां लोको मुनिजनो वि दार विगतकलत्र यथा भवति तथा वसति । दाररहितो मुनिजनस्तपस वसतीत्यर्थ । अत्र वने व्याधचक्रमाखेटकरसमूह कृतौको विहितगेह न वर्तते । कीदृशम् । विदार वीन्पक्षिणो दृणाति दारयतीति विदारम् । यत कोकिला श्रूयते तत एतद्वन किमपि वर्तते इति कोऽपि कस्यापि कथयामासेत्युक्तिलेश ॥

अत पादद्वयेऽपि आदिमध्यमध्यान्तयमकान्युदाह्रियन्ते—

सिन्धुरोचितलताग्रसल्लकीसिन्धुरोचितमुपेत्य किन्नरे ।
कन्दराजितमदस्तट गिरे कन्दराजितगृहश्रि गीयते ॥ ३७ ॥

किन्नरैर्गिरेरद शिखरमुपेत्य गीयते । कीदृशं शिखरम् । सिन्धुरोचितलताग्रसल्लकीसि न्धुरोचित सिन्धुराणा गजानामुचिता योग्या एताभ्या सल्लक्यश्च ताभिर्युता सिन्धवा नद्य-स्ताभी रोचित शोभितम् । तथा—कन्दराजित कन्दै शोभितम् । तथा—कन्दराजितगृहश्रि कन्दराभिर्जिता गृहशोभा येन शिखरेण तत् । इदं पादद्वये आदियमक कथितम् ॥

पादद्वयमध्ययमकं यथा—

वसन्सरोगोऽत्र जनो न कश्चित्परं सरोगो यदि राजहंसः।

गीतं कलं को न करोति सिद्धः शैले कलङ्कोज्झितकाननेऽस्मिन् ॥ ३८॥

अत्र शैले पर्वते कलङ्कोज्झितकानने निर्दोषे वने वसन् सन् जनो लोकः कश्चिन्न सरोगो न सव्याधिः। परं यदि सरोगः सरोवरगतो राजहंस इत्यर्थः। अत्र शैले कः सिद्धः किंनरः कलं मनोज्ञं गीतं न करोति। अपि तु सर्वोऽपि करोतीत्यर्थः॥

पादद्वयान्त्ययमकं यथा—

जहुर्वसन्ते सरसीं न वारणा बभुः पिकानां मधुरा नवारणाः।

रसं च का मोहनकोविदार कं विलोकयन्ती बकुलान्विदारकम् ॥ ३९ ॥

वारणा गजेन्द्रा वसन्तमासे सरसीं महासरोवरं न जहुर्नात्यजन्। पिकानां कोकिलानां नवा मधुरा रणाः शब्दा वसन्ते बभुः। का च स्त्री मोहनकोविदा सुरतपण्डिता बकुलान्वृक्षविशेषान्विलोकयन्ती सती कं रसं नाप। अपि तु सर्वमपि रसं प्राप्तैव। कथं विदारकं निष्पुत्रं यथा भवति तथा। निष्पुत्रायाः संभोगक्षमत्वात्॥

आद्यन्तयमकं यथा—

वरणाः प्रसूननिकरावरणा मलिनां वहन्ति पटलीमलिनाम्।

तरवः सदात्र शिखिजातरवः सरसश्च भाति निकटे सरसः ॥ ४० ॥

अत्र गिरौ सदा वरणास्तरवो वरणा वृक्षविशेषा अलिनां भ्रमराणां मलिनां नीलां पटलीं श्रेणिं वहन्ति। कीदृशाः। प्रसूननिकरावरणाः प्रसूननिकरा एव पुष्पसमूहा एवावरणमाच्छादनं येषां ते तथा। अत्राद्रौ शिखिजातरवो मयूरजातध्वनिश्च सरसो निकटे तटाकस्यान्तिके सरसो मधुरो भाति॥

द्वितीयपादचतुर्थपादान्तयमकमाह—

यथा यथा द्विजिह्वस्य विभवः स्यान्महत्तमः।

तथा तथास्य जायेत स्पर्धयेव महत्तमः ॥ ४१ ॥

द्विजिह्वस्य दुर्जनस्य यथा यथा विभवः स्याद्धनं भवेत्। कीदृशो विभवः। प्रकृष्टो महान् महत्तमः। बहुतर इत्यर्थः। तथा तथास्य दुर्जनस्य महत् घनं तमः पापं स्पर्धयेव जायेत॥

संयुतासंयुतावृत्ती यमकमाह—

दास्यति दास्यतिकोपादास्यति सति कर्कराञ्शापम्।

भवति भवति ह्यनर्थो भव तिमितस्तेन वटुक त्वम् ॥ ४२ ॥

हे वटुक, भवति त्वयि आसमन्तात्कर्करानस्यति क्षिपति सति दासी अतिकोपाच्छापं दास्यति। हि यस्मात्कारणादनर्थो भवति। ततस्त्वं तिमितो अत्र स्थिरो भव चापलं मा कृथाः॥

कुलं तिमिभयादत्र करेणूनां न दीव्यति।
न दीव्यति करेणूनां प्राणिनां गणनापि का ॥ ४३ ॥

अत्र नदीसमीपे करेणूनां कुलं तिमिभयान्मत्स्यभयात्र दीव्यति न क्रीडति। अणूनां सूक्ष्माणां प्राणिनां गणनापि का॥

इदानीं वर्णावृत्तिरुदाह्रियते—

गङ्गाम्बुधवलाङ्गाभो मुमुक्षुध्यानतत्परः।
पापार्तिहरणायास्तु स सज्ज्ञानो जिनः सताम् ॥ ४४ ॥

गङ्गाजलवद्धवला अङ्गस्याभा कान्तिर्यस्य स तथा। मुमुक्षूणां ध्यानस्य गोचरः। अत्र पादे पादे आदौ वर्णद्वयद्वयसादृश्याद्वर्णयमकमुच्यते॥

असंयुतावृत्तौ वर्णयमकमाह—

जगदात्मकीर्तिशुभ्रं जनयन्नुद्दामधामदोःपरिघः।
जयति प्रतापपूषा जयसिंहः क्ष्माभृदधिनाथः ॥ ४५ ॥

उद्दामावनिवारी धाम तेजस्तद्युक्तौ भुजरूपौ परिघौ यस्य सः। अधिको नाथोऽधिनाथः। अत्र प्रतिपदं जग्रहणादयुतावृत्तौ यमकम्। वर्णावृत्तिः पूर्ववद्देशा द्रष्टव्याः॥

संयुतासंयुतावृत्तिर्यथा—

मामाकारयते रामा सा सा मुदितमानसा।
या या मदारुणच्छाया नानाहेलामयानना ॥ ४६ ॥

सा सा रामा मामाकारयते आह्वयति। या या मदारुणच्छाया मदेनारुणा आरक्ता छाया शोभा यस्याः सा मदारुणच्छाया। या या मुदितमानसा हृष्टचित्ता च। तथा नानाहेलामया नाना नानाविधमनेकप्रकारं हेलामयं लीलामयमाननं यस्याः सा। अत्र मामा सासा इत्यादि संयुतायमकम्। पदान्ते च मासेत्याद्ययुतायमकम्। समासाश्चत्वारोऽपि शब्दालंकाराः॥

अथार्थालंकारा उच्यन्ते—

स्वभावोक्तिः पदार्थस्य सक्रियस्याक्रियस्य वा।
जातिर्विशेषतो रम्या हीनत्रस्तार्भकादिषु ॥ ४७ ॥

पदार्थस्य सक्रियस्य क्रियासहितस्य अक्रियस्य वा क्रियारहितस्य वा स्वभावोक्तिर्या सा जातिरुच्यते। हीनत्रस्तार्भकादिषु स्वभावोक्तिः सहजकथनं विशेषतः सा जातिरुच्यते। हीनो दीनस्त्रस्तो भीतः, अर्भका बालका, इत्यादिषु स्वभावोक्तिर्विशेषतो रम्या जातिः। कोऽर्थः। यस्य पदार्थस्य यादृशः स्वभावस्तस्यैव स्वभावस्य यत्कथनं सा जातिरवगन्तव्या। हीने हीनस्वभाववर्णनम्, त्रस्ते त्रस्तलक्षणम्। अर्भकादिषु तान्येव लक्षणानि वर्ण्यन्ते। न तु उपमाद्यलंकारेणार्थपर्यायानयनं क्रियते सा जातिरिति॥

उदाहरणमाह—

बर्हावलीबहुलकान्तिरुचो विचित्र-
भूर्जत्वचा रचितचारुदुकूललीलाः ।
गुञ्जाफलग्रथितहारलताः सहेलं
खेलन्ति खेलगतयोऽत्र वने शबर्यः ॥ ४८ ॥

खेलगतयः सविलासगतयः शबर्योऽत्र वने सहेलं सलीलं खेलन्ति दीव्यन्ति । बर्हाव-लीभिर्मयूरपिच्छश्रेणिभिर्बहुला महीया कान्तिस्तया रोचन्ते यास्तास्तथा । शेषं सुगमम् । अत्र शबरीणां हीनत्वाद्धीनाभरणादिवर्णना । स क्रियोदाहरणमिदम् । खेलन्तीति क्रिया ॥

अक्रियोदाहरणमाह—

आरत्तणेत्तधोरणि भीसणवअणुक्करो कुरङ्गच्छि ।
उल्लासिअवीसभुअवणविणिवेसो दसमुहो एसो ॥ ४९ ॥

[आरक्तनेत्रश्रेणि भीषणवदनोत्करो कुरङ्गाक्षि ।
उल्लसितविंशतिभुजवनविनिवेशो दशमुख एषः ॥]

हे कुरङ्गाक्षि, एष दशमुखो रावणः । कीदृशः । आरक्तनेत्रश्रेणि भीषणवदनोत्करः उल्लसितविंशतिभुजवनविनिवेशः उल्लसितं विंशतिभुजा एव वनं काननं तस्य विनिवेशः स्थानम् । अत्रापि यादृशो रावणस्तादृश एवोक्तत्वात्स्वभावोक्तिः । एषा जातिः । भरते इदमुदाहृतम् । यथा [वा]—

'यमालोक्य स्वप्ने करकलितनिस्त्रिंशफलकं
भयाद्भग्नाभिद्राः कृतनिजयशोलाभा न विषयः ।
भुजामध्याद्बुद्धैः किमिदमिति दारैरभिहिताः
कति व्रीडामौनव्रतमिह न भेजुः क्षितिभुजः ॥'

अर्भके यथा—

'शिक्षया प्रणमन्वृद्धांस्तदाशिषमनुस्मरन् ।
निजच्छायासमाश्लिष्टं धावन्क्रीडति बालकः ॥'

आदिशब्दान्मत्तकुपितादिष्वेवमुदाहार्यम् ।

संप्रत्युपमामाह—

उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र सा ।
प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैरुपमा मता ॥ ५० ॥

यत्रोपमेयस्य मुख्यवस्तुनोपमानेन दृष्टान्तेन सादृश्यं समानता । सादृश्यं द्विधा—अभिधीयमानं प्रतीयमानं च । सा प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैर्वक्ष्यमाणैरुपमोक्ता विशेषानुपादानात् ॥

तत्राभिधीयमानसादृश्ये उदाहरणमाह—

गत्या विभ्रममन्दया प्रतिपदं या राजहंसायते
यस्याः पूर्णमृगाङ्कमण्डलमिव श्रीमत्सदैवाननम् ।
यस्याश्चानुकरोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानि श्रिया
तां कुन्दार्हदतीं त्यजञ्जिनपती राजीमतीं पातु वः ॥ ९१ ॥

या राजीमती विभ्रममन्दया गत्या प्रतिपदं राजहंस इवाचरति राजहंसायते । अत्र प्रत्ययेनोपमा । यस्या आननं पूर्णमृगाङ्कमण्डलमिव श्रीमत् । श्रीर्लक्ष्मीः शोभा वा । अत्रे-वशब्देनाव्ययेनोपमा । यस्या राजीमत्या नेत्रद्वयं श्रिया नीलोत्पलान्यनुकरोति । अत्रानुकरोतिक्रियातुल्यार्थवाचिका ततस्तुल्यार्थेनोपमा एषा । कुन्दानर्हतीति कुन्दार्हा दन्ता यस्यां सा तां कुन्दार्हदतीम् । कुन्दसमानरदनामित्यर्थः । अत्र बहुव्रीहिसमासेनोपमा । अत्र प्रत्ययाव्यय-तुल्यार्थभेदैश्चतुर्भेदोपमायां गत्यादिसादृश्यमभिधीयमानमस्ति । नास्ति गम्यं बलात्कारेण किमपि । राजहंसायते गत्या, नेत्रयुगलमनुकरोति श्रिया, इत्यादिकारणानि सर्वाणि काव्यमध्ये एवाभिहितानि सन्तीतीदमभिधीयमानमुच्यते । यत्र कारणानि काव्यमध्ये नोक्तानि, किंतु स्वयमेवानुमानेन ज्ञायन्ते तत्प्रतीयमानमुच्यते ॥

प्रतीयमानोदाहरणं यथा—

चन्द्रवद्वदनं तस्या नेत्रे नीलोत्पले इव ।
पक्वबिम्बं हसत्योष्ठः पुष्पधन्वधनुर्भ्रुवौ ॥ ९२ ॥

यस्या राजीमत्या वदनं चन्द्रवत् । नेत्रे नीलोत्पले इव वर्तेते । ओष्ठः पक्वबिम्बं हसति । यस्या भ्रुवौ पुष्पधन्वधनुः पुष्पधन्वा कामदेवस्तस्य धनुः । अत्र तावत्केन गुणेन मुखं चन्द्रवत्स गुणो नोक्तः । ओष्ठः पक्वबिम्बं केन हसति स गुणः स्वमत्या ज्ञातव्यः । अत एव तत्प्रतीयमानमुच्यते । अत्र चतुर्षु प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासोपमाः क्रमात् ज्ञेयाः । इत्यादि सर्वत्रावगन्तव्यम् ॥

मअभरिअमाणसस्स वि णिच्चं दोसाअरस्स ससिण व्व ।
तुह विरहे तीइ मुहं संकुइअं सुहअ कुमुअं च ॥ ९३ ॥

[मदभरितमानसस्यापि नित्यं दोषाकरस्य शशिन इव ।
तव विरहे तस्या मुखं संकुचितं सुभग कुमुदं च ॥]

हे सुभग, तव विरहे तस्या मुखं संकुचितम् । यथा—शशिनो विरहे कुमुदं सङ्कोचं प्राप्नोति । कीदृशस्य दोषाकरस्य । उभयोर्विशेषणमेतत् । यथा—मदभरितमानसस्यापि । चन्द्रपक्षे—मृगभरितमानसस्यापि । मानसमत्र मध्यं ज्ञेयम् । शशिन इवेति द्रव्योपमा । कुमुदं संकुचितमिति क्रियोपमा ॥

अन्योन्योपमालंकारमाह—

तं णमह वीअराअं जिणिन्दमुद्दलिअदिढअरकसाअम्।
जस्स मणं व सरीरं मणं सरीरं व सुपसन्नम्॥ ९४॥

[तं नमत वीतरागं जिनेन्द्रमुद्दलितदृढतरकषायम्।
यस्य मन इव शरीरं मनः शरीरमिव सुप्रसन्नम्॥]

तं वीतरागं जिनेन्द्रं नमत। खण्डितदृढतरकषायम्। यस्य मन इव शरीरमिव मनः सुप्रसन्नम्॥

क्रियाभेदानामन्योपमालंकारो यथा—

ये देव भवतः पादौ भवत्पादाविवाश्रिताः।
ते लभन्तेऽद्भुतां भव्याः श्रियं त एव शाश्वतीम्॥ ९५॥

हे देव, ये भव्या भवत्पादावेव भवत्पादाविवाश्रिताः। यथा भवत्पादाश्रिताः। यथा हे राजन्, यथा त्वं सेव्यसे तथा त्वां सेविष्येऽहम्। ये भवत्पादाविव भवतः पादावाश्रितास्ते भव्यास्त एवाद्भुतां श्रियं लभन्ते।

उपमेयप्रचुरोपमालंकारमाह—

आलोकनं च वचनं च निगूहनं च
यासां सरन्नमृतवत्सरसं कृशस्त्वम्।
तासां किमङ्ग पिशितास्रपुरीषपात्रं
गात्रं विचिन्त्य सुदृशां न निराकुलोऽसि॥

हे सखे, यासां स्त्रीणामालोकनं वचनं च निगूहनमालिङ्गनं च कृशो जातः। हे सखे, अङ्ग कोमलामन्त्रणे। तासां सुदृशां पिशित-रुधिरामेध्यस्थानं गात्रं देहं विचिन्त्य किं न निराकुलोऽसि न समर्थः।

उपमानप्रचुरोपमालंकारमाह—

कलेव चन्द्रस्य कलङ्कमुक्ता मुक्तावलीवोरुगुणप्रपन्ना।
जगत्त्रयस्याभिमतं ददाना जैनेश्वरी कल्पलतेव मूर्तिः॥

जैनेश्वरी मूर्तिश्चन्द्रस्य कलेव कलङ्कमुक्ता मुक्तावलीवोरुगुणप्रपन्ना कल्पलतेव जगत्त्रयस्याभिमतं ददाना॥

अथोपमालंकारदूषणान्याह—

विभिन्नलिङ्गवचनां नातिहीनाधिकां च ताम्।
निबध्नन्ति बुधाः क्वापि लिङ्गभेदं तु मेनिरे॥ ९८

विभिन्नलिङ्गां विभिन्नवचनां चोपमां न निबध्नन्ति। तथा अतिहीनां अधिकां चोपमां न निबध्नन्ति। विशेषमाह—बुधाः क्वापि लिङ्ग-

उदाहरणमाह—

हिममिव कीर्तिर्धवला चन्द्रकलेवातिनिर्मला वाचः ।
ध्वाङ्क्षस्येव च दाक्ष्यं नभ इव वक्षश्च ते विपुलम् ॥ ५९ ॥

हे सुभग, तव कीर्तिर्हिममिव धवलेत्यत्र कीर्तेः स्त्रीलिङ्गत्वम्, हिममिवेति नपुंसकम् । अत उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदः । तव वाचश्चन्द्रकलेवातिनिर्मलाः । वाच इत्यत्र बहुवचनम्, चन्द्रकलेत्यत्रैकवचनम्, अतो वचनभेदः । तव दाक्ष्यं दक्षता ध्वाङ्क्षस्येव वर्तते । हीनोपमैषा । तव वक्षो नभ इव विपुलम् । अधिकोपमैषा । अमी उपमादोषा कविना चिन्तनीयाः ॥

शुनीयं गृहदेवीव प्रत्यक्षा प्रतिभासते ।
खद्योत इव सर्वत्र प्रतापश्च विराजते ॥ ६० ॥

इयं शुनी गृहदेवीवेत्यत्राधिकोपमा । तव प्रतापः खद्योत इवेत्यत्र हीनोपमा च सदोषा । हिममिव कीर्तिर्धवलेत्यत्र क्रियारहितोपमा सदोषा । शुनीय गृहदेवीवेत्यत्र हीनाधिकोपमा सदोषा ॥

अथ हीनविशेषणैरुपमेयोपमामुपमानोपमामाह—

सफेनपिण्डः प्रौढोर्मिरब्धिः शार्ङ्गीव शङ्खभृत् ।
श्चोतन्मदः करी वर्षन्विद्युत्वानिव वारिदः ॥ ६१ ॥

अब्धिः समुद्रः शार्ङ्गी विष्णुरिव वर्तते । शङ्खभृदुभयोर्विशेषणमेतल्लगति । परं सफेनपिण्डः प्रौढोर्मिरिति विशेषणद्वयं समुद्रे लगति न तु विष्णौ । अत उपमेयविशेषणानि सर्वाण्युपमाने न लगन्ति ततः सदोषमेतत् इत्थं न कार्यम् । श्चोतन्मदः करी गजो वर्षन्वारिद इव वर्तत इत्यत्र विद्युत्वानिति विशेषणमुपमेये करिणि न लगति, किं तु वारिदे उपमानरूपे लगतीत्यतः सदोषमेवमपि न कार्यम् ॥

क्वापि लिङ्गभेदं च मेनिरे कवय इत्याह—

मुखं चन्द्रमिवालोक्य देवाह्लादकरं तव ।
कुमुदन्ति मुदाक्षीणि क्षीणमिथ्यात्वसपद्माम् ॥ ६२ ॥

हे देव जिन, क्षीणमिथ्यात्वसपद्मामक्षीणि मुदा तव मुखं चन्द्रमिवाह्लादकरमालोक्य कुमुदन्तीत्येवं निन्दापि ॥

अथ समासमध्यस्थोपमेयोपमालिङ्गभेदमाह—

निजजीवितेशकरजाग्रकृतक्षतपङ्क्तयः शुशुभिरे सुरते ।
कुपितस्मरप्रहितबाणगणव्रणजर्जरा इव सरोजदृशः ॥ ६३ ॥

सरोजदृशः स्त्रियः सुरते निजजीवितेशकरजाग्रकृतक्षतपङ्क्तयः कुपितस्मरप्रहितबाणगणव्रणजर्जरा इव शुशुभिरे । सरोजदृश इत्यत्र सरोजशब्दो नपुंसको दृश इति स्त्रीलिङ्ग एवं न दोषाय ॥

अथ रूपके लिङ्गभेदं दर्शयति—

हस्ताग्रविन्यस्तकपोलदेशा मिथो मिलत्कङ्कणकुण्डलश्रीः ।
सिषेच नेत्रस्रवदश्रुवारा दोःकन्दलीं काचिदवश्यनाथा ॥ ६४ ॥

काचिदवश्यनाथा नायिका दोःकन्दलीं भुजादण्डलतां नेत्रस्रवदश्रुवारा लोचननिर्गच्छदश्रुजलेन सिषेच । कीदृशी । हस्ताग्रे विन्यस्तः कपोलदेशो यया सा । तथा—मिथो मिलन्ती कङ्कणकुण्डलयोः श्रीर्यस्याः सा । रूपकेऽत्र लिङ्गभेदो दोःकदलीमिति दोरिति पुंलिङ्गशब्दः कन्दलीशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽसमन्तव्यः । रूपकलक्षणान्यग्रतः ॥

अथ प्रतिवस्तूपमायां वक्ष्यमाणायां लिङ्गभेदं दर्शयति—

बहुवीरेऽप्यसावेको यदुवंशेऽद्भुतोऽभवत् ।
किं केतक्यां दलानि स्युः सुरभीण्यखिलान्यपि ॥ ६५ ॥

बहुवीरेऽपि यदुवंशेऽसावेको नेमीश्वरोऽद्भुतोऽभवत् । केतक्यां निखिलान्यपि दलानि किं सुरभीणि भवन्ति । अत्र केतक्यामिति लिङ्गभेदः । समाप्त उपमालंकारः ॥

अथ रूपकालंकार उच्यते—

रूपकं यत्र साधर्म्यादर्थयोरभिदा भवेत् ।
समस्तं वासमस्तं वा खण्डं वाखण्डमेव वा ॥ ६६ ॥

यत्र द्वयोरर्थयोः साधर्म्यात्सादृश्यादभिदा अभेदो भवति तद्रूपकालंकारो भवति । तद्रूपकं चतुर्धा—समस्तं समस्यन्तं(मानम्) असमस्तमसमस्यन्तं(मानम्) खण्डं वा । यद्रूपकं विशेषणेषु खण्डे जायते, तत्खण्डमेव । अखण्डमेव वस्तु रूपके अवतार्यते तदखण्डम् ॥

अथ यथाक्रममुदाहरणानि ज्ञेयानि । समस्यन्तं(मानं) रूपकमाह—

कीर्णान्धकारालकशाल्मााना निबद्धतारास्थिमणिः कुतोऽपि ।
निशापिशाची व्यचरद्दधाना महन्त्युलूकध्वनिफेत्कृतानि ॥ ६७ ॥

निशापिशाची निशैव पिशाची निशापिशाची महान्ति उलूकध्वनिफेत्कृतानि दधाना कुतोऽपि व्यचरत् विस्तार । उलूकध्वनय एव फेत्कृतानि उलूकध्वनिफेत्कृतानि । कीदृशी सा । कीर्णे विक्षिप्तमन्धकारं तदेवालकाः कुटिलकेशास्तैः शाल्माना शोभमाना । तथा—निबद्धास्तारा एवास्थिमणयो यया सा तथा । अत्र निशापिशाची उलूकध्वनय एव फेत्कृतानि कीर्णान्धकारमेवालकास्तारा एवास्थिमणय इत्यर्थयोर्द्वयोरभेदाद्रूपकं समासकरणात्समस्यन्त(मान)म् । तथा—निशा पिशाचीव उलूकध्वनयः फेत्कृतानीवेत्यादीवशब्देनापि सादृश्यमेव ॥

असमस्तं पृथग्विभक्तया ज्ञेयम् । यथा—

संसार एष कूपः सलिलानि विपत्तिजन्मदुःखानि ।
इह धर्म एव रज्जुस्तस्मादुद्धरति निर्मग्नान् ॥ ६८ ॥

एष संसारः कूपः । विपत्तिजन्मदुःखानि सलिलानि । धर्म एव रज्जुस्तस्मात्संसारकूपान्निमग्नान्प्राणिन उद्धरति । अत्र पृथक् पृथक् विभक्तिभावादसमस्तो रूपकालंकारः ॥

एतत्समस्तासमस्तमुभयमपि द्विधा खण्डमखण्डं च । तदेवाह—

अधरं मुखेन नयनेन रुचिं सुरभित्वमाब्जमिव नासिकया ।
नववर्णिनीवदनचन्द्रमसस्तरुणा रसेन युगपन्निपपुः ॥ ६९ ॥

तरुणा नववर्णिनीवदनचन्द्रमसो नवरमणीमुखचन्द्रस्य रसेन युगपन्मुखेनाधरं निपपुः । नयनेन रुचिं निपपुः । नासिकया सुरभित्वं निपपुः । उत्प्रेक्षते—आब्जमिव । यथा नासिकया आब्जे सुरभित्वं निपीयत इत्यर्थः । अत्र वदनचन्द्रमसो मुखेनाधरं नयनेन रुचिमित्यादिखण्डकरणात्खण्डरूपकमिदम् । आब्जमिवेति । पद्मिनी स्त्री कमलगन्धा भवत्येव ॥

अखण्डमाह—

ज्योत्स्नया धवलीकुर्वन्नुर्वीं सकुलपर्वताम् ।
निशाविलासकमलमुदेति स्म निशाकरः ॥ ७० ॥

निशाकर उदेति स्म । कीदृशः । ज्योत्स्नया सकुलपर्वतां कुलाचलसहितामुर्वीं पृथ्वीं धवलीकुर्वन् । तथा—निशाया विलासकमलम् । अखण्ड एव चन्द्रो निशाया विलासकमलं स्यादतोऽखण्डं रूपकमेतत् । समाप्ता रूपकालंकाराः ॥

अथ प्रतिवस्तूपमालंकारमाह—

अनुपात्तविवादीनां वस्तुनः प्रतिवस्तुना ।
यत्र प्रतीयते साम्यं प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ ७१ ॥

इवादीनां शब्दानामनुपात्तौ अकथने यत्र वस्तुनः प्रतिवस्तुना साम्यं समता प्रतीयते सा प्रतिवस्तूपमा ज्ञेया ॥

बहुवीरेऽप्यसावेको यदुवंशेऽद्भुतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

यथा बहुवीरेत्यत्र स्वयमेवावतार्यम् । उक्तः प्रतिवस्तूपमालंकारः ॥

अथ भ्रान्तिमन्तमलंकारमाह—

वस्तुन्यन्यत्र कुत्रापि तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।
निश्चयो यत्र जायेत भ्रान्तिमान्स स्मृतो यथा ॥ ७३ ॥

यत्र तुल्यस्यान्यवस्तुनोऽन्यत्र कुत्रापि वस्तुनि निश्चयो जायते निश्चयः संभवति स भ्रान्तिमानलंकारः कथितोऽलंकारवेदिभिः ॥

उदाहरणमाह—

हेमकमलं ति वअणे णअणे णीलुप्पलं ति पसयच्छि ।
कुसुमं ति तुज्झ हसिए णिवडइ भमराणं रिञ्छोली ॥ ७४ ॥

[हेमकमलमिति वदने नयने नीलोत्पलमिति प्रथमाक्षि ।
कुसुममिति तव हसिते निपतति भ्रमराणां श्रेणिः ॥]

हे प्रथमाक्षि, भ्रमराणां श्रेणिस्तव वदने इदं हेमकमलमिति भ्रान्त्या निपतति। तव नयने इदं नीलोत्पलमिति भ्रान्त्या निपतति। तव हसिते इदं कुसुममिति भ्रान्त्या निपतति। अत्र भ्रान्तिमदलंकारे अन्त्यक्रियादीपकं ज्ञेयम्। उक्तो भ्रान्तिमदलंकारः॥

अथाक्षेपालंकारस्यावसरस्ततस्तस्य लक्षणमाह—

उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधस्य जायते।
आचक्षते तमाक्षेपालंकारं विबुधा यथा॥ ७५॥

यत्रोक्तिरथवा प्रतीतिः प्रतिषेधस्य जायते। विबुधास्तमाक्षेपालंकारमाचक्षते वदन्ति। यथेत्युदाहरणे॥

इन्द्रेण किं यदि स कर्णनरेन्द्रसूनु-
रैरावणेन किमहो यदि तद्द्विपेन्द्रः।
दम्भोलिनाप्यलमलं यदि तत्प्रतापः
स्वर्गोऽप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा॥ ७६॥

यदि स कर्णनरेन्द्रसूनुर्जयसिंहदेवो राजाभूत्तदा इन्द्रेण किम्। यदि तस्य द्विपेन्द्रः पट्टगजेन्द्रो दृश्यते तदा ऐरावणेन किम्। यदि तस्य प्रतापोऽत्यमत्यर्थं तपति दम्भोलिना वज्रेणालं पूर्यताम्। यदि सा तत्पुरी लभ्ये तदा स्वर्गोऽप्ययं मुधा। एतदुदाहरणमुक्तिविषयम्। उक्तिः साक्षादर्थप्रकाशनम्। अत्र यदि कर्णनरेन्द्रसूनुस्तदेन्द्रेण किमित्यादि साक्षादर्थप्रकाशनं सर्वमप्यस्ति। प्रतीतावथोदाहरणं द्विधा—विधिपूर्वको निषेधो निषेधपूर्वो विधिश्च। प्राग्विधिपूर्वनिषेधे उदाहरणं यथा—

यस्यास्ति नरकक्रोडनिवासे रसिकं मनः।
सोऽस्तु हिंसानृतस्तेयतत्परः सुतरां जनः॥ ७७॥

यस्य जनस्य मनो नरकक्रोडनिवासे रसिकं भवति। 'क्रोड उत्सङ्ग उच्यते'। स जनः सुतरामत्यर्थं हिंसानृतस्तेयतत्परोऽस्तु भवतात्। अत्र तावत्प्रतीतिः कथम्। अत्र यो नरके गन्ता स हिंसादिकं करोत्विति विधिमालोचयेतावता हिंसादि केनापि न कर्तव्यमिति प्रतीयमानो निषेधोऽस्ति, परं साक्षात्पाश्चात्यवत्र दृश्यमानोऽस्त्यर्थोऽत एषा विधिपूर्वकनिषेधात्मिका प्रतीतिरवगन्तव्या॥

अथ निषेधपूर्वकविधौ प्रतीतिरुच्यते—

इच्छन्ति जे ण किर्त्ति कुणन्ति करुणं खणं पि जे णेव्व।
ते धणजक्ख व्व णरा दिन्ति धणं मरणसमए वि॥ ७८॥

[इच्छन्ति ये न कीर्तिं कुर्वन्ति करुणां क्षणमपि ये नैव।
ते धनयक्षा इव नरा ददति धनं मरणसमयेऽपि॥]

ये कीर्तिं नेच्छन्ति । ये च क्षणमपि करुणां नैव कुर्वन्ति । ते किं मरणसमयेऽपि धनयक्षा इव धनं ददतीत्यर्थः । एतावता कीर्तिमभिलषद्भिः करुणां च कुर्वद्भिर्धनमवसरे देयमित्यर्थः । अत्र निषेधपूर्वको विधिरवगन्तव्यः । देयमिति प्रतीयमानोऽर्थश्चातोऽत्रापि प्रतीतिर्घटते । एषा अवचूरिः स्वमत्या कल्पितास्ति । वृत्तौ तु न किमपि विद्यते तथा ॥

संशयालंकारमाह—

इदमेतदिदं वेति साम्याद्बुद्धिर्हि संशयः ।
हेतुभिर्निश्चयः सोऽपि निश्चयान्तः स्मृतो यथा ॥ ७९ ॥

साम्यात्समानभवात् । एतदिदं वेत्येवं बुद्धिर्हि निश्चितं संशयालङ्कार उच्यते । यदा तु संशयं मुक्त्वा एभिर्निश्चयो जातः सोऽपि निश्चयान्तः संशयालङ्कार उच्यते । संशयनिश्चयालङ्कार इत्यर्थः ॥

उदाहरणमाह—

किं केशपाशः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः किं वा प्रतापानलधूम एषः ।
दृष्ट्वा भवत्पाणिगतं कृपाणमेवं कवीनां मतयः स्फुरन्ति ॥ ८० ॥

हे जयसिंहदेव राजन्, भवत्पाणिगत कृपाणं दृष्ट्वा कवीनां मतय एवं स्फुरन्ति । एवं संशयं विदधतीत्यर्थः । किमेष प्रतिपक्षलक्ष्म्याः केशपाशो न तु खड्गः । अथवा किमेष प्रतापानलधूमः । केशपाशोऽपि कृष्णः धूमोऽपि कृष्णः खड्गोऽपि कृष्णः । अतः संशयालङ्कारः ॥

संशयनिश्चयालङ्कारोदाहरणमाह—

इन्द्रः [redacted] एष यदि किं न सहस्रमक्ष्णां
लक्ष्मीपतिर्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ।
आः स्यन्दनध्वजधृतोद्धुरताम्रचूडः
श्रीकर्णदेवनृपसूनुरयं रणाग्रे ॥ ८१ ॥

स एष यदि इन्द्र इति संशयः । तर्हि अक्ष्णां नेत्राणां सहस्रं नास्ति तदा न भवतीन्द्र इति निश्चयः । यदि लक्ष्मीपतिस्तदा कथं नासौ चतुर्भुजः । आः ज्ञातम्—अयं रणाग्रे कर्णदेवनृपसूनुर्जयसिंहदेवः । कीदृशः । स्यन्दनस्य रथस्य ध्वजे धृत उद्धुर उत्कटस्ताम्रचूडः कुक्कुटो येन [redacted] तथा ॥ समाप्तः संशयालङ्कारः संशयनिश्चयालंकारश्च ॥

अथ दृष्टान्तालंकारमाह—

अन्वयस्यापनं यत्र क्रियया स्वतदर्थयोः ।
दृष्टान्तं तमिति प्राहुरलंकारं मनीषिणः ॥ ८२ ॥

यत्र क्रियया स्वतदर्थयोः स्वार्थतदर्थयोरन्वयख्यापनं क्रियते । अन्वयः परस्परं योग्यगुणसंबन्धस्तस्य ख्यापनं कथनं विधीयते तं दृष्टान्तमलंकारमिति मनीषिणो बुधाः प्राहुः ॥

उदाहरणमाह—

पतितानां संसर्गं त्यजन्ति दूरेण निर्मला गुणिनः ।
इति कथयन्नरतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ॥ ८३ ॥

हारो गुणी निर्मलश्च जरतीनां वृद्धस्त्रीणां कुचयुगलमिति कथयन्परिहरति । निर्मला गुणिनः पतितानां संसर्गं दूरेण त्यजन्ति । यथा ये ये गुणिनो निर्मलाश्च ते ते पतितसंसर्गं त्यजन्ति तथा हार इत्येषोऽन्वयव्याप्त्या दृष्टान्तः । अन्वयख्यापनं च सादृश्यमिति च परे कयोः स्वार्थतदर्थयोरित्यर्थः ॥

व्यतिरेकमाह—

केनचिद्यत्र धर्मेण द्वयोः संसिद्धसाम्ययोः ।
भवत्येकतराधिक्यं व्यतिरेकः स उच्यते ॥ ८४ ॥

अत्र द्वयोः संसिद्धसाम्ययोः संसिद्धं साम्यं समानता ययोस्तौ तयोः संसिद्धसाम्ययोः केनचिद्धर्मेण केनचिद्गुणेनैकतराधिक्यं एकतरस्याधिकता भवति स व्यतिरेकालंकारः ॥

उदाहरणमाह—

अस्त्वस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेव-
पृथ्वीपतेर्मृगपतेश्च समानभावः ।
किं त्वेकतः प्रतिभटाः समरं विहाय
सद्यो विशन्ति वनमन्यमशङ्कमानाः ॥ ८५ ॥

जयसिंहदेवपृथ्वीपतेर्मृगपतेश्च पौरुषगुणात्समानभावोऽस्त्वस्तु । एकतो जयसिंहदेवात्समरं त्यक्त्वा प्रतिभटा वैरिणः सद्यो वनं विशन्ति । अन्यं सिंहमशङ्कमानाः । एतावता सिंहभयादपि राज्ञो भीरधिका तत एकतराधिक्यम् ॥

अपह्नुतिमाह—

नैतदेतदिदं ह्येतदित्यपह्नवपूर्वकम् ।
उच्यते यत्र सादृश्यादपह्नुतिरियं यथा ॥ ८६ ॥

यत्र सादृश्यात्समानभावान्नैतद्धि निश्चितमिदमेतदिति अपह्नवपूर्वकमपलपनपूर्वकमुच्यते । इयमपह्नुतिरवगन्तव्या ॥

उदाहरणमाह—

नैतन्निशायां शितसूच्यभेद्यमन्धीकृतालोकनमन्धकारम् ।
निशागमप्रस्थितपञ्चबाणसेनासमुत्थापित एष रेणुः ॥ ८७ ॥

अत्रान्धकारस्यापह्नवं विधाय रेणुस्थापना एषा अपह्नुतिः ॥

तुल्ययोगितालंकारमाह—

उपमेयं समीकर्तुमुपमानेन योज्यते ।
तुल्यैककालक्रियया यत्र सा तुल्ययोगिता ॥ ८८ ॥

यत्र तुल्यैककालक्रिययोपमानेन सहोपमेयं समीकर्तुं योज्यते सा तुल्ययोगिता भवति । तुल्या समाना एककालिकी क्रिया तुल्यैककालक्रिया तया करणभूतया ॥

उदाहरणमाह—

तमसा लुप्यमानानां लोकेऽस्मिन्साधुवर्त्मनाम् ।
प्रकाशनाय प्रभुता भानोस्तव च दृश्यते ॥ ८९ ॥

हे जिन, तमसा पापेन पक्षेऽन्धकारेण लुप्यमानानां साधुवर्त्मनां प्रकाशनाय प्रभुता तवास्ति । अथवा भानोरस्ति । अत्रोपमेयं जिनः । उपमानं भानुः उपमेयमुपमानेन समीकृतं दृश्यते । क्रिया द्वयोरपि तुल्या एककालिकी च । अत्र कर्मण्युक्ते वर्तमानकालोऽस्ति ॥

उत्प्रेक्षालंकारमाह—

कल्पना काचिदौचित्याद्यत्रार्थस्य सतोऽन्यथा ।
द्योतितेवादिभिः शब्दैरुत्प्रेक्षा सा स्मृता यथा ॥ ९० ॥

यत्र सतो विद्यमानस्यार्थस्यौचित्याद्योग्यत्वादन्या काचिदिवादिभिः शब्दैर्द्योतिता कल्पना रचिता सा उत्प्रेक्षा स्मृता ॥

यथेत्युदाहरणमाह—

नभस्तले किंचिदिव प्रविष्टाश्चकाशिरे चन्द्ररुचिप्ररोहाः ।
जगद्गलित्वा हसतः प्रमोदाद्दन्ता इव ध्वान्तनिशाचरस्य ॥ ९१ ॥

चन्द्ररुचिप्ररोहाश्चन्द्रकिरणाङ्कुराः । नभस्तले किंचिदिवाल्पमात्रं यथा भवति प्रविष्टा रेजिरे नवोदयत्वात् । उत्प्रेक्षते—प्रमोदाज्जगद्गलित्वा हसतो हास्यं कुर्वतो ध्वान्तनिशाचरस्यान्धकाररक्षसो दन्ता इव । इवादिभिः शब्दैरत्रादिशब्दाद्यथा शङ्के ध्रुवं मन्ये नूनं प्राय इत्यादयो ग्राह्याः । यथा—'आने शङ्के ध्रुवं मन्ये यथा खलु पतेव वा । नन्विवापीति तु प्राज्ञा उत्प्रेक्षारूपकं विदुः ॥'

अर्थान्तरन्यासालंकारमाह—

उक्तसिद्ध्यर्थमन्यार्थन्यासो व्याप्तिपुरःसरः ।
कथ्यतेऽर्थान्तरन्यासः श्लिष्टोऽश्लिष्टश्च स द्विधा ॥ ९२ ॥

यत्र उक्तसिद्ध्यर्थं व्याप्तिपुरःसरोऽन्यार्थन्यासो विधीयते सोऽर्थान्तरन्यासः कथ्यते । स द्विधा—श्लिष्टश्चाश्लिष्टः । श्लेषसहितः श्लेषरहितः ॥

शोणत्वमक्ष्णामसिताब्जभासां गिरां प्रचारस्त्वपरप्रकारः ।
बभूव पानान्मधुनो वधूनामचिन्तनीयो हि सुरानुभावः ॥ ९३ ॥

वधूनां मधुनो मद्यस्य पानादसिताब्जभासां नीलोत्पलभासामक्ष्णां नेत्राणां शोणत्वं रक्तता बभूव । तु पुनर्गिरां प्रचारो परप्रकारो बभूव । विपरीतो जात इत्यर्थः । अत्र मद्यपानान्नेत्राणां रक्तत्वमुक्तं तस्योक्तस्य सिद्ध्यर्थं स्थापनार्थं पुनरर्थान्तरन्यासः । सुरानुभावो हि निश्चितमचिन्तनीयः । सुरा देवा मदिरा वा । तया केनापि पृष्टं मद्यपानान्नेत्ररक्तत्वं किं जायेत । तथा अचिन्तनीयो हि सुरानुभाव इत्यर्थान्तरन्यासेन रक्तत्वसिद्धिः । एव श्लिष्टार्थान्तरन्यासालंकारः ॥

अशिष्टमाह—

शुण्डादण्डैः कम्पिताः कुञ्जराणां पुष्पोत्सर्गं पादपाश्चारु चक्रुः ।
स्तब्धाकाराः किं प्रयच्छन्ति किंचित्क्रान्ता यावन्नोद्धतैर्वीतशङ्कम् ॥ ९४ ॥

पादपा वृक्षाः कुञ्जराणां शुण्डादण्डैः कम्पिताः सन्तश्चारु पुष्पोत्सर्गं चक्रुः । स्तब्धाकारा उद्धतैर्वीतशङ्कं निःशङ्कं यथा भवति यावन्न क्रान्तास्तावत्किंचित्प्रयच्छन्ति किम् । अत्र प्राक्तनपदद्वयोक्तस्यास्तनपदद्वयेनान्यार्थन्यासरूपेण सिद्धिः कथिता ॥

समासोक्तिमाह—

उच्यते वक्तुमिष्टस्य प्रतीतिजनने क्षमम् ।
सधर्म यत्र वस्त्वन्यत्समासोक्तिरियं यथा ॥ ९५ ॥

वक्तुमिष्टस्य भणितुमारब्धपदार्थस्य प्रतीतिजनने क्षमं प्रतीतेरुत्पादसमर्थं सधर्म सदृशमन्यद्वस्तु यत्रोच्यते, इयं समासोक्तिर्भवति ॥

उदाहरणमाह—

मधुकर मा कुरु शोकं विचर करीरद्रुमस्य कुसुमेषु ।
घनतुहिनपातदलिता कथं नु सा मालती मिलति ॥ ९६ ॥

हे मधुकर, शोकं मा कुरु । करीरद्रुमस्य कुसुमेषु विचर इति वक्तुमिष्टोऽर्थः । अस्य प्रतीतिजनने क्षमं सदृशमन्यद्वस्तु इदं नु वितर्के कथं सा मालती मिलति । एतावता मालती नास्ति करीरकुसुमेषु शोकाभावेन हे भ्रमर विचर । अत्र द्वयोरपि सादृश्यं पुष्पत्वात् । विभेदत्वादन्यत्वम् । कीदृशी मालती । घनतुहिनपातेन दलिता ज्वलिता । यदि सा मालती घनतुहिनपातदलिता जाता तदा किं मिलति ॥

विभावनालक्षणमाह—

विना कारणसद्भावं यत्र कार्यस्य दर्शनम् ।
नैसर्गिकगुणोत्कर्षभावनात्सा विभावना ॥ ९७ ॥

यत्र कारणसद्भावं विना नैसर्गिकगुणोत्कर्षभावनात्कार्यस्य दर्शनं दृश्यते सा विभावना मता ॥

उदाहरणम्—

अनध्ययनविद्वांसो निर्द्रव्यपरमेश्वराः ।
अनलंकारसुभगाः पान्तु युष्माञ्जिनेश्वराः ॥ ९८ ॥

अत्र विद्वत्ता कार्यं कारणं त्वध्ययनम् । कार्यं कारणं विनापि सहजगुणेनैव जातम् । एवं पादद्वयेऽपि भावनीयम् । उक्तो विभावनालङ्कारः ॥

दीपकलक्षणमाह—

आदिमध्यान्तवर्त्येकपदार्थेनार्थसंगतिः ।
वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा ॥ ९९ ॥

यत्रादिमध्यान्तवर्त्येकपदार्थेन क्रियारूपेण वा वाक्यार्थसंगतिर्जायेत तद्दीपकमुक्तम् ॥

उदाहरणान्याह—

जगुस्तव दिवि स्वामिन्गन्धर्वाः पावनं यशः ।
किंनराश्च कुलाद्रीणां कन्दरेषु मुहुर्मुदा ॥ १०० ॥

हे स्वामिन्, दिव्याकाशे गन्धर्वास्तव पावनं यशो जगुः । किंनरा कुलाचलकन्दरेषु जगुः । मुदा हर्षेण मुहुर्वारंवारम् । अत्राप्येकपदार्थेन जगुरितिरूपेण वाक्यार्थसंगतिर्जाता ॥

एवं मध्यान्तयोरपि । सर्वत्र यथा—

विराजन्ति तमिस्राणि द्योतन्ते दिवि तारकाः ।
विभान्ति कुमुदश्रेण्यः शोभन्ते निशि दीपकाः ॥ १०१ ॥

अत्र पृथक् पृथक् क्रियातिरेक एव पदार्थं एक एवार्थो नार्थभेदः । निशीलेतत्तारक दीपकम् ॥

अतिशयालंकारमाह—

वस्तुनो वक्तुमुत्कर्षमसंभाव्यं यदुच्यते ।
वदन्त्यतिशयाख्यं तमलंकारं बुधा यथा ॥ १०२ ॥

यद्वस्तुन उत्कर्षं वक्तुमसंभाव्यमुच्यते सोऽतिशयालंकारः ।

उदाहरति—

त्वद्वारितारितरुणीश्वसितानिलेन
समूर्छितोर्मिषु महोदधिषु क्षितीश ।
अन्तर्लुठद्गिरिपरस्परशृङ्गसङ्ग-
घोरारवैर्मुररिपोरपयाति निद्रा ॥ १०३ ॥

हे क्षितीश, त्वदरितारितरुणीश्वसितानिलेन श्वासवायुना महोदधिषु समुद्रेषु संमूर्छितोर्मिपूत्पन्नकल्लोलेषु सत्सु अन्तर्मध्ये लुठन्तो घोलन्तो वलन्तो गिरयस्तेषां परस्परं संघट्टसङ्घट्टस्य घोरैरारवैर्मुरारेर्निद्रा अपयाति। अत्र रिपुस्त्रीणां श्वासानिलस्यातिशयवर्णनादतिशयालंकारः॥

यदि योगेऽतिशयालंकारमाह—

एकदण्डानि सप्त स्युर्यदि च्छत्राणि पर्वते।

तदोपमीयते पार्श्वमूर्ध्नि सप्तफणः फणी॥ १०४॥

यदि पर्वते पर्वतशिरसि एकदण्डानि सप्त च्छत्राणि भवन्ति। तदा सप्तफणः फणी पार्श्वमूर्ध्नि उपमीयते। अत्र फणिनोऽतिशय उक्तः। एको दण्डो येषु तान्येकदण्डानि॥

हेत्वलंकारमाह—

यत्रोत्पादयतः किंचिदर्थं कर्तुः प्रकाश्यते।

तद्योग्यतायुक्तिरसौ हेतुरुक्तो बुधैर्यथा॥ १०५॥

कर्तुः पुरुषस्य किंचिदर्थमुत्पादयतो यत्र तद्योग्यतायुक्तिस्तस्यार्थस्य योग्यतायुक्तिः प्रकाश्यते स हेतुरलंकारः॥

उदाहरति—

जुव्वणसमउम्मत्तो तत्ता विरहेण कुणइ णाहस्स।

कण्ठब्भन्तरघोलिरमहुरसरं बालिआ गीअम्॥ १०६॥

[यौवनसमयोन्मत्ता तप्ता विरहेण करोति नाथस्य।

कण्ठाभ्यन्तरघोलितमधुरस्वरं बालिका गीतम्॥]

बालिका यौवनसमयोन्मत्ता सती नाथस्य भर्तुर्विरहेण तप्ता सती कण्ठाभ्यन्तरघोलन्मधुरस्वरं गीतं करोति। कण्ठाभ्यन्तर एव घोलते गीतं लज्जया बहिर्न प्रकटतीत्यर्थः। अत्र कर्तुः किंचिदर्थमुत्पादयत इति कर्तृरूपाया बालिकाया गीतमिति उत्पादितोऽर्थस्तस्य योग्यता युक्तिः। नाथस्य विरहः। यौवनसमयोन्मत्ता च गीतस्य हेतुः कारणमेतदिति गाथार्थः॥

विससोअरो मिअङ्को कअन्तआसाइ आगओ पवणो।

जाइपलासो सिहरी पहिए मारन्ति ते दाणिम्॥ १०७॥

[विषसोदरो मृगाङ्कः कृतान्तदिशात आगतः पवनः।

जातिपलाशः शिखरी पथिकान्मारयन्त्येत इदानीम्॥]

मृगाङ्को विषसोदरः। चन्द्रविषयोरेकत्रोत्पन्नत्वात्। कृतान्तदिश आगतः पवनः। शिखरी वृक्षो जातिपलाशः, एते त्रयोऽपि पथिकानिदानीं मारयन्ति। अत्र मरणस्य हेतुरमी। एको विषसोदरः, अन्यो यमाशानिवासी। अपरस्तु पलाशः पक्षे वृक्षः॥

पर्यायोक्तिलक्षणमाह—

अतत्परतया यत्र जल्प(ल्प्य)मानेन वस्तुना ।
विवक्षितं प्रतीयेत पर्यायोक्तिरियं यथा ॥ १०८ ॥

पर्यायेणान्यवचनेन वचनमुक्तिः पर्यायोक्तिः । यत्र विवक्षितं वक्तुमिष्टं अतत्परतया न विवक्षितपरतया जल्प(ल्प्य)मानेन वस्तुनार्थेन प्रतीयेत इयं पर्यायोक्तिः ॥

पर्यायोक्तिमुदाहरति—

त्वत्सैन्यवाहनिवहस्य महाहवेषु
द्वेषः प्रभो रिपुपुरन्ध्रिजनस्य चासीत् ।
एकः खुरैर्बहुलरेणुततिं चकार
तां संजहार पुनरश्रुजलैर्यदन्यः ॥ १०९ ॥

हे प्रभो, रणेषु त्वत्सैन्यवाहनिवहस्य रिपुपुरन्ध्रिजनस्य च द्वेष आसीत् । एको वाहसमूहः खुरैर्बहुलरेणुततिं चकार । अन्यो योषाजनो यत्पुनरश्रुजलैस्तां रेणुततिं संजहार । अत्र विवक्षितोऽर्थो द्वेष । अस्य जल्प(ल्प्य)मानेनार्थेन रेणुना अश्रुजलेन च प्रतीतिर्न विवक्षितपरतया यतो भवता रिपवो मारिता इत्येतयेन प्रतीयेत सा अतत्परा ॥

समाहितं लक्षयति—

कारणान्तरसंपत्तिर्दैवादारम्भ एव हि ।
यत्र कार्यस्य जायेत तज्जायेत समाहितम् ॥ ११० ॥

यत्र कार्यस्यारम्भे एव दैवात्कारणान्तरसंपत्तिर्जायेत तत्समाहितं जायेत ॥

तदाहरति—

मनस्विनी वल्लभवेश्म गन्तुमुत्कण्ठिता यावदभून्निशायाम् ।
तावन्नवाम्भोधरधीरनादप्रबोधितः सौधशिखी चुकूज ॥ १११ ॥

यावन्मनस्विनी निशायां वल्लभवेश्म गन्तुमुत्कण्ठिताभूत् । तावन्नवाम्भोधरधीरनादप्रबोधितः सौधशिखी गृहक्रीडामयूरश्चुकूज केकां चकार । कान्तगृहे गमनकार्यारम्भः पुनस्तत्प्रेरकः शिखिशब्दः कारणान्तरसंपत्तिः ॥

परिवृत्तिं लक्षयति—

परिवर्तनमर्थेन सदृशासदृशेन वा ।
जायतेऽर्थस्य यत्रासौ परिवृत्तिर्मता यथा ॥ ११२ ॥

यत्रार्थस्य सदृशेनासदृशेन वा अर्थेन परिवर्तनं परिवर्तो जायते असौ परिवृत्तिर्मता । यथेत्युदाहरणे ॥

अन्तर्गतव्यालफणामणीनां प्रभाभिरुद्भासितभूषु भर्तः ।
स्फुरत्प्रदीपानि गृहाणि मुक्त्वा गुहासु शेते त्वदरातिवर्गः ॥ ११३ ॥

हे भर्तः, त्वदरातिवर्गस्तव वैरिसमूहः स्फुरत्प्रदीपानि गृहाणि मुक्त्वा गुहासु शेते। कीदृशीषु गुहासु। अन्तर्गतव्यालफणामणीनां मध्यस्थसर्पफणामणीनां प्रभाभिरुद्दाप्तिसद्भूमिषु दीप्तभूमिषु॥

अत्रासदर्थेनार्थस्य परावर्तमाह—

दत्त्वा प्रहारं रिपुपार्थिवानां जग्राह यः संयति जीवितव्यम्।
शृङ्गारभङ्गीं च तदङ्गनानामादाय दुःखानि ददौ सदैव॥११४॥

प्रहारं दत्त्वा जीवितव्यं जग्राह। अत्र दत्तः प्रहारः, गृहीतं च जीवितव्यम्, गृहीता शृङ्गारभङ्गी, दत्तं च तासां दुःखम्, इत्यसदर्थेनार्थेनार्थस्य परावर्तो भणितः॥

यथासंख्यं लक्षयति—

यत्रोक्तानां पदार्थानामर्थाः संबन्धिनः पुनः।
क्रमेण तेन बध्यन्ते तद्यथासंख्यमुच्यते॥११५॥

यत्रोक्तानां पदार्थानां संबन्धिनोऽर्थाः पुनस्तेन क्रमेण बध्यन्ते योज्यन्ते तद् यथासंख्यमुच्यते॥

उदाहरति—

मृदुभुजलतिकाभ्यां शोणिमानं दधत्या
चरणकमलभासा चारुणा चाननेन।
बिसकिसलयपद्मान्यात्तलक्ष्मीणि मन्ये
विरहविपदि वैरात्तन्वते तापमङ्गे॥११६॥

अहमेवं मन्ये—मृदुभुजलतिकाभ्यां शोणिमानं दधत्या रक्तत्वं बिभ्रत्या चरणकमलभासा चारुणा चाननेन यथाक्रमं बिसकिसलयपद्मानि आत्तलक्ष्मीणि कृतानि। अत एव तानि वैरादङ्गे तापं विरहविपदि तन्वते। विरहिणीवर्णनमेतत्। एष यथासंख्यालंकारः॥

सहोक्तिं लक्षयति—

वस्तुनो यत्र संबन्धमनौचित्येन केनचित्।
असंभाव्यं वदेद्वक्ता तमाहुर्विषमं यथा॥११७॥

यत्र केनचिदनौचित्येनानवसरतया वस्तुनः पदार्थस्य संबन्धमसंभाव्यं वक्ता वदेत्, कवयस्तं विषमालंकारमाहुः। यथोदाहरणार्थः॥

क्वेदं तव वपुर्वत्से कदलीगर्भकोमलम्।
क्वायं राजीमति क्लेशदायी व्रतपरिग्रहः॥११८॥

हे वत्से, राजीमति कदलीगर्भकोमलं तव वपुः क्वायं च क्लेशदायी व्रतपरिग्रहः।

अत्र सुकोमलस्य तव वपुषो दीक्षानुचिता । दीक्षा सवन्धः । तथासमान्यं कथं वदसि प्रहीष्यामि दीक्षामिति । विषमालकारोऽयम् ॥

सहोक्ति लक्षयति—

सहोक्तिः सा भवेद्यत्र कार्यकारणयोः सह ।
समुत्पत्तिकथा हेतोर्वक्तुं तज्जन्मशक्तताम् ॥ ११९ ॥

यत्र हेतोः कारणस्य तज्जन्मशक्तता कार्योत्पत्तिशक्ततां वक्तुं कार्यकारणयोः सह समुत्पत्तिस्या समकालमुत्पादनवार्ता भवति सा सहोक्तिर्भवेत् ॥

उदाहरति—

आदत्ते सह यशसा नमयति सार्धं मदेन संग्रामे ।
सह विद्विषां श्रियासौ कोदण्डं कर्षति श्रीमान् ॥ १२० ॥

असौ श्रीमान्वीरः कोदण्डं धनुर्विद्विषां मदेन सह नमयति । विद्विषां श्रिया लक्ष्म्या शोभया वा सह कोदण्डं कर्षति । अत्र यश आदत्त इति कार्यम् । कोदण्डग्रहणं तु यशोग्रहणकारणम् । कारणस्य कोदण्डस्य तज्जन्मनि कार्योत्पत्तौ यशोग्रहणरूपायां शक्तिर्नास्ति । एवं सर्वत्र योजना स्वमत्या कर्तव्येति ॥

अथ विरोधलक्षणमाह—

आपाते हि विरुद्धत्वं यत्र वाक्ये न तत्त्वतः ।
शब्दार्थकृतमाभाति स विरोधः स्मृतो यथा ॥ १२१ ॥

यत्र वाक्ये आपाते आरम्भे शब्दार्थकृतं विरुद्धत्वं आभाति परं तत्त्वतो नाभाति स विरोधः स्मृतः ॥

उदाहरणमाह—

दुर्वारवाणनिर्वहेन सुवर्मणापि
लोकोत्तरान्वयभुवापि च धीवरेण ।
प्रत्यर्थिषु प्रतिरणं स्खलितेषु तेन
संग्राममवाप्य युयुधे पुनरेव जिष्णुः ॥ १२२ ॥

कोऽपि जिष्णुर्जयनशीलस्तेन केनचित्पुरुषेण प्रत्यर्थिषु वैरिषु प्रतिरणं स्खलितेषु रणं रणं प्रति स्खलितेषु संग्राममवाप्य पुनरेव युयुधे युद्धं चक्रे । कीदृशेन तेन । सुवर्मणापि दुर्वारवाणनिवहेन । वारवाणः कवच उच्यते । वर्मापि कवच एव । सुष्ठु वर्म यस्य स सुवर्मा । दुष्टो वारवाणनिवहः कवचसमूहो यस्य स दुर्वारवाणनिवहः । यः सुवर्मा स दुर्वारवाणनिवहः कथं भवति इति विरोधं दर्शयित्वा न तत्त्वत इत्याह—दुर्वारवाणनिव-

---

१. 'निर्भरेण' इति जिनवर्धनसमतः पाठः.

हेन दुर्वारो बाणनिवहो यस्य स तेन । एतेन तत्र .... । लोकोत्तरान्वयभुवापि धीवरेण । यो लोकोत्तरान्वयभूः स कथं धीवरः । धीवरो मतिप्रधान इत्यर्थः । एष शब्दकृतोऽपि विरोधालंकारः ॥

अथार्थकृतं विरोधमाह—

येनाक्रान्तं सिंहासनमरिभूभृच्छिरांसि विनतानि ।
क्षिप्ता युधि शरपङ्क्तिः कीर्तिर्याता दिगन्तेषु ॥ १२३ ॥

येन राज्ञा आक्रान्तं सिंहासनम् । विनतान्यरिभूपालशिरांसि । अहो विरोधः 'आक्रान्तमन्यत् विनतमन्यत् । तथा—क्षिप्ता युधि शरपङ्क्तिः, दिगन्तेषु कीर्तिर्याता ॥

समाप्तो द्विधापि विरोधालंकारः ।

अथावसरलक्षणमाह—

यत्रार्थान्तरमुत्कृष्टं संभवत्युपलक्षणम् ।
प्रस्तुतार्थस्य स प्रोक्तो बुधैरवसरो यथा ॥ १२४ ॥

यत्र प्रस्तुतार्थस्योत्कृष्टमर्थान्तरमुपलक्षणं चिह्नं संभवति बुधैः सोऽवसरालंकारः प्रोक्तः ॥

अथावसरोदाहरणमाह—

स एष निश्चयानन्दः स्वच्छन्दतमविक्रमः ।
येन नक्तंचरः सोऽपि युद्धे बर्बरको जितः ॥ १२५ ॥

स एष निश्चयानन्दो येन सोऽपि बर्बरको राक्षसो युद्धे जितः ॥

अथ सारलक्षणमाह—

यत्र निर्धारितात्सारात्सारं सारं ततस्ततः ।
निर्धार्यते यथाशक्ति तत्सारमिति कथ्यते ॥ १२६ ॥

यत्र निर्धारितात्सारात्ततस्ततः सारं सारं निर्धार्यते । यथाशक्ति यथाशक्त्या(?) स सारालंकारः ॥

सारमुदाहरति—

'संसारे मानुष्यं सारं मानुष्यके च कौलीन्यम् ।
कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे चापि सदयत्वम् ॥ १२७ ॥

अथ श्लेषलक्षणमाह—

पदैस्तैरेव भिन्नैर्वा वाक्यं वक्त्येकमेव हि ।
अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इत्युच्यते यथा ॥ १२८ ॥

यत्रैकमेव वाक्यं तैरेव पदैर्भिन्नैर्वा पदैरनेकमर्थं वक्ति असौ श्लेषालंकार उच्यते ॥

आनन्दमुल्लासयतः समन्तात्करैरसंतापकरैः प्रजानाम् ।
यस्योदये क्षोभमवाप्य राज्ञो जग्राह वेलां किल सिन्धुनाथः ॥ १२९ ॥

यस्य राज्ञो नृपस्योदये क्षोभमवाप्य किलेति श्रूयते । सिन्धुनाथः सिन्धुदेशाधिपो वेलामङ्गुलिच्छेदादिकां जग्राह । तदाज्ञां गृहीतवानित्यर्थः । कीदृशस्य । असंतापकरैः करैः प्रजानां समन्तादानन्दमुल्लासयतो वर्धयतः । अथ श्लेषः—यस्य राज्ञश्चन्द्रस्योदये क्षोभमवाप्य सिन्धुनाथः समुद्रो वेलां मर्यादां जग्राह । शीतकरैः करैः किरणैर्लोकानां समन्तात् हर्षमुत्पादयतः । एष श्लेषालंकारः ॥

कुर्वन्कुवलयोल्लासं रम्याम्भोजश्रियं हरन् ।
रेजे राजापि तच्चित्रं निशान्ते कान्तिमत्तया ॥ १३० ॥

चित्रं यो राजा चन्द्रो निशान्ते प्रभाते कान्तिमत्तया कान्तिमत्त्वेन रराज । कुवलयोल्लासं भूवलयोल्लासं कुर्वन् रम्यां शोभनां भोजश्रियं भोजराजलक्ष्मीं हरन् गृह्णन् । एष भिन्नपदैः श्लेषालंकारः ॥

अत्युत्कृष्टसमुच्चयालंकारमाह—

एकत्र यत्र वस्तूनामनेकेषां निबन्धनम् ।
अत्युत्कृष्टापकृष्टानां तं वदन्ति समुच्चयम् ॥ १३१ ॥

यत्र कवित्वे अनेकेषामत्युत्कृष्टानामत्युत्तमानां अत्यपकृष्टानामतिमध्यमानां वा वस्तूनां पदार्थानामेकत्र निबन्धनं गुम्फनं ग्रन्थनं योजनमित्येकार्थाः । तं समुच्चयं वदन्ति ॥

(अत्युकृष्टसमुच्चयोदाहरणमाह—)

अणहिल्लपाटकं पुरमवनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः ।
श्रीकलशनामधेयः करी च रत्नानि जगतीह ॥ १३२ ॥

सर्वोत्तममणहिल्लपाटकं पुरम् । तस्मिन्नवनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः श्रीजयसिंहदेवः सोऽपि सर्वोत्तमो भूपालेषु । तस्य श्रीकलशनामधेयः करी गजः । एतानीह जगति त्रीणि रत्नानि ॥

अत्यपकृष्टालंकारमाह—[1]

ग्रामे वासो नायको निर्विवेकः कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रम् ।
नित्यं रोगः पारवश्यं च पुंसामेतत्सर्वं जीवतामेव मृत्युः ॥ १३३ ॥

सुगमम् । भावना स्वयमेव विचारणीया[2] । एषोऽप्यपकृष्टसमुच्चयालंकारः ॥

(अथाप्रस्तुतप्रशंसामाह—)

प्रशंसा क्रियते यत्राप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः ।
अप्रस्तुतप्रशंसा तामाहुः कृतधियो यथा ॥ १३४ ॥

---

१. अत्र 'अत्युत्कृष्ट' इति पदं वृथैव पतितम्. २. 'विशेषणीया' क.

यत्राप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः प्रशंसा क्रियते कृतधियस्तामप्रस्तुतप्रशंसामाहुः ॥

(अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणमाह—)

स्वैरं विहरति स्वैरं शेते स्वैरं च जल्पति।
भिक्षुरेकः सुखी लोके राजचोरभयोज्झितः ॥ १३५ ॥

कोऽपि दुःखी चिन्तार्तः सन् यतिं संतोषसारं दृष्ट्वेवमुवाच। अत्र तेन दुःखिना भिक्षुप्रशंसा तावत्प्रारब्धा। कोऽपि नास्ति परं दुःखदश्च एवं विचारयामास इति अप्रस्तुतप्रशंसा ज्ञेया ॥

(अथैकावलीलक्षणमाह—)

पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानामुत्तरोत्तरम्।
अर्थानां या विरचना बुधैरेकावली मता ॥ १३६ ॥

पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानां पाश्चात्यार्थविशिष्टतायां तत्पराणामर्थानां या रचना उत्तरोत्तरं सा एकावली मता कथिता ॥

(एकावल्युदाहरणमाह—)

देशाः समृद्धनगरा नगराणि च सप्त भूमिनिलयानि।
निलयाः सलीलललना ललनाश्चात्यन्तकमनीयाः ॥ १३७ ॥

देशाः समृद्धनगर इत्याद्युदाहरणम् ॥

(अथानुमानलक्षणमाह—)

प्रत्यक्षाल्लिङ्गतो यत्र कालत्रितयवर्तिनः।
लिङ्गिनो भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ॥ १३८ ॥

यत्र प्रत्यक्षाल्लिङ्गतः कालत्रितयवर्तिनो लिङ्गिनो ज्ञानं भवति तदनुमानमुच्यते। यथा—धूमो लिङ्गं लिङ्गी वह्निः। लिङ्गस्य धूमस्य दर्शनाल्लिङ्गी अग्निरनुमीयते। अनया रीत्या सर्वत्र ज्ञातव्यम्। एतदनुमानं भवति ॥

(अनुमानोदाहरणमाह—)

नूनं नद्यस्तदाभूवन्नभिषेकाम्भसा विभोः।
अन्यथा कथमेतासु जनः स्नानेन शुध्यति ॥ १३९ ॥

नूनं विभोर्जिनस्याभिषेकाम्भसा नद्यस्तदाभूवन्। अन्यथा एतासु नदीषु जनः स्नानेन कथं शुध्यति। नदीस्नानेन शुद्धिरेतल्लिङ्गं लिङ्गी च विभोरभिषेकाम्भसा तदाभूवन्निति। एषोऽतीतानुमानालंकारः ॥

जम्भभित्ककुभि ज्योतिर्यथा शुभ्रं विजृम्भते।
उदेष्यति तथा मन्ये स्खलः सखि निशाकरः ॥ १४० ॥

जम्भभिदिन्द्रस्तस्य ककुप् दिक् पूर्वा तस्यां ज्योतिस्तेजो यथा शुभ्रं श्वेतं विजृम्भते । अहमेवं मन्ये । हे सखि, खलः संतापकारी निशाकर उदेष्यतीत्येतद्विरहिण्या सख्युरग्रे उक्तम् । एष भविष्यानुमानालंकारः ॥

मुखप्रभाबाधितकान्तिरस्या दोषाकरः किङ्करतां बिभर्ति ।
तल्लोचनश्रीहृति सापराधान्यब्जानि नो चेत्किमयं क्षणोति ॥ १४१ ॥

दोषाकरश्चन्द्रोऽस्या नायिकायाः किङ्करतां बिभर्ति कर्मकरतां याति । कीदृशः । मुखप्रभाबाधितकान्तिः । नो चेद्यदि नैवम् अयं चन्द्रस्तल्लोचनश्रीहृति सापराधानि तासां लोचनशोभाहरणेन सापराधानि कमलानि किं क्षणोति सकोचयति । अन्योऽपि सेवको निजाधिपतेरपराधकारिणमन्यं शक्तौ सत्यां न सहत इत्यर्थः । एष वर्तमानानुमानालंकारो ज्ञातव्यः ॥

(अथ परिसंख्यामाह—)

यत्र साधारणं किंचिदेकत्र प्रतिपाद्यते ।
अन्यत्र तन्निवृत्त्यै सा परिसंख्योच्यते यथा ॥ १४२ ॥

यत्र कवित्वे किंचित्साधारणं वस्तु एकत्रान्यत्र तन्निवृत्त्यै प्रतिपाद्यते । यद्वस्तु एकत्र एकस्मिन्स्थाने भवति अन्यत्र तन्निवृत्तिर्भवति सा परिसंख्या समुच्यते ॥

(परिसंख्योदाहरति—)

यत्र वायुः परं चौरः पौरसौरभसंपदाम् ।
युवानश्च कृतक्रोधादेव बिभ्युर्वधूजनात् ॥ १४३ ॥

यत्र पुरे वायुः परं केवलं पौरसौरभसंपदां चौरः । अन्यत्र चौरिका नास्ति । यत्र युवानः कृतरोषाद्वधूजनाद्बिभ्युः । नान्यत्र भयं कस्यापीत्यर्थः ॥

(अथ प्रश्नोत्तरालंकारं सङ्करोदाहरणं चाह—)

प्रश्ने यत्रोत्तरं व्यक्तं गूढं वाप्यथवोभयम् ।
प्रश्नोत्तरं तथोक्तानां संसर्गः संकरं विदुः ॥ १४४ ॥

यत्र प्रश्ने उत्तरं व्यक्तं गूढं वापि । अथवा उभयं व्यक्तगूढात्मकम् एतत् प्रश्नोत्तरं ज्ञेयम् । यत्र यथोक्तानां शब्दार्थानामलंकाराणामुक्तानामेकत्र एकद्व्यादिसंसर्गो भवनं स सङ्करालंकारः ॥

प्रश्नोत्तरोदाहरणमाह—

अस्मिन्नपारसंसारसागरे मज्जतां सताम् ।
किं समालम्बनं साधो रागद्वेषपरिक्षयः ॥ १४५ ॥

हे साधो, अस्मिन्नपारसंसारसागरे निमज्जतां समालम्बनं किमिति प्रश्ने व्यक्तमुत्तरम्— रागद्वेषपरिक्षयः । एष व्यक्तप्रश्नोत्तरालंकारः ॥

क्व वसन्ति श्रियो नित्यं भूभृतां वद कोविद।
असावतिशयः कोऽपि यदुक्तमपि नोह्यते ॥ १४६ ॥

हे कोविद, वद भूभृतां राज्ञां श्रियो नित्यं क्व वसन्ति। असौ अतिशयः कोऽपि यत् उक्तमपि न ज्ञायते। असौ खड्गे—इत्युत्तरम्। एष गूढ प्रश्नोत्तरालंकारः॥

किमैभं श्लाघ्यमाख्याति पक्षिणं कः कुतो यशः।
गरुडः कीदृशो नित्यं दानवारिविराजितः ॥ १४७ ॥

ऐभं श्लाघ्यं किम्, दानवारि मदजलम्। पक्षिणं क आख्याति, विः पक्षी। यशः कुतो भवति, आजितः संग्रामात्। गरुडो नित्यं कीदृग्भवति, दानवारिविराजितो दानवारिर्वासुदेवस्तेन विराजितः शोभितः। अत्र प्राग्गूढत्वात्पश्चात्प्रकटत्वाद्गूढव्यक्तप्रश्नोत्तरालंकारः॥

इदानीं ग्रन्थकार इदमलंकारकर्तृत्वख्यापनाय वाग्भटाभिधस्य महाकवेर्महामात्यस्य तन्नाम गाथयैकया निदर्शयति—

बम्भण्डसुत्तिसंपुडमुक्तिअमणिणो पहासमूह व्व।
सिरिवाहडत्ति तणओ आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥ १४८ ॥

[ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणेः प्रभासमूह इव।
श्रीवाहड इति तनय आसीद्बुधस्तस्य सोमस्य ॥]

तस्याप्यत्र गाथायामनिर्दिष्टस्य श्रीवाग्भटः श्रीवाहड इति तनय आसीत्। कीदृशः। सूरोऽपि, बुधः। विरोधालंकारोऽत्र समवगन्तव्यः। उत्प्रेक्षते—ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणेः प्रभासमूह इव तथा॥

द्वारश्लोकेषु येऽलंकारा यथानामानः कथितास्ते सर्वे व्याख्याताः। अन्येषु ग्रन्थेष्वन्ये बहवोऽलंकाराः श्रूयन्ते, तेऽत्र नोक्ता इत्याह—

अचमत्कारिता वा स्यादुक्तान्तर्भाव एव च।
अलंक्रियाणामन्यासामनिबन्धे निबन्धनम् ॥ १४९ ॥

अन्यासामलंक्रियाणामनिबन्धने अभणने निबन्धनं कारणम्। अचमत्कारिता स्यात्। उक्तेभ्योऽन्येषां मध्ये कोऽपि तादृक्चमत्कारः। चमत्कारं विना क-

---

१. 'तस्य सोमस्य वाहड इति नाम्ना तनय आसीत्' इति जिनवर्धनसूरिः; 'तस्य सोमस्य वाहड इति तनय आसीत्' इति क्षेमहंसगणिः; 'ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणेरित्यत्र रूपकम्, प्रभासमूह इवेत्युत्प्रेक्षा, युक्तोऽयमर्थस्तस्य सोमस्य चन्द्रस्य बुधोऽङ्गजो भवतीति श्लेषालंकारः, श्रीवाहड इत्यादि चोर्ध्व जातिः। इति चतुर्णां योगे संकरः' इति जिनवर्धनसूरिः.

धनप्रयास एव स्यान्न फलं किमपि। अथवा उक्तान्तर्भाव एव। अनुक्ता उक्तान्तरन्तर्भवन्तीत्यर्थः।

अथ रीतिद्वारमाह—

द्वित्रिपदा[1] पाञ्चाली लाटीया पञ्च सप्त वा यावत्।
शब्दाः समासवन्तो भवति यथासंख्यगौडीया॥ १५० ॥
द्वे एव रीती गौडीया वैदर्भी चेति सान्तरे।
एका भूयःसमासा स्यादसमस्तपदापरा॥ १५१ ॥

अत्र द्वे एव रीती भवतः। गौडीया वैदर्भी चेति। यतस्ते द्वे सान्तरे अन्तरसहिते पृथक्पृथक्लक्षणे। तद्दर्शयति—एका गौडीया बहुसमासा स्यात्। द्वितीया वैदर्भी असमस्तपदा अल्पसमासा भवेत्॥

(अथ गौडीयोदाहरणमाह—)

दर्पोत्पाटिततुङ्गपर्वतशतग्रावप्रपाताहति-
क्रूराक्रन्ददतुच्छकच्छपकुलकेङ्कारघोरीकृतः।
विश्वं बर्बरवध्यमानपयसः शिप्रापगायाः[2] स्फुर-
न्नाक्रामत्ययमक्रमेण बहुलः कल्लोलकोलाहलः॥ १५२ ॥

अथ शिप्रापगायाः शिप्रानद्या बहुलः कल्लोलकोलाहलो विश्वमक्रमेणाक्रामति। कीदृशः। दर्पोत्पाटित तुङ्गपर्वतशतग्रावप्रपातस्य आहत्या आहननेन क्रूरं यथा भवति तथाक्रन्दन्ते यानि अतुच्छकच्छपकुलानि तेषां केङ्कारशब्दैर्घोरीकृतः। कीदृश्या नद्याः। बर्बरवध्यमानपयसः बर्बरो राक्षसः कोऽपि, अन्यो वा कोऽपि महान्, तेन बध्यमान पयो यस्यास्तस्याः। एषा बहुसमासा गौडीया रीतिः॥

(अथ वैदर्भीमुदाहरति—)

विप्राः प्रकृत्यैव भवन्ति लोला लोकोक्तिरेषा न मृषा कदाचित्।
यच्चुम्ब्यमाना मधुपैर्द्विजेशः श्लिष्यत्ययं कैरविणी कराग्रैः॥ १९३ ॥

यद्यस्मात्कारणाद्द्विजेशो विप्रश्चन्द्रो वा मधुपैर्मद्यपैर्भ्रमरैश्च चुम्ब्यमानां कैरविणीं कुमुदिनीं कराग्रैः श्लिष्यति। श्लेषालंकारः। एषा द्वितीया वैदर्भी रीतिः॥

उपसंहारमाह—

अर्थेन येनातिचमत्करोति प्रायः कवित्वं कृतिनां मनःसु।
अलंक्रियात्वेन स एव तस्मिन्नभ्यूह्यतां हन्त दिशानयैव॥ १५४ ॥

---

१. अयं श्लोकः क्षेमहंसगणि-जिनवर्धनसूरिविरचितव्याख्ययोर्नोपलभ्यते. २–४. 'सिप्रा' क. जिनवर्धनश्च

कृतिनां मनःसु येनार्थेन कवित्वमतिचमत्करोति अतिचमत्कारमुत्पादयति। हन्त इति विचारे। स एवार्थस्तस्मिन्कवित्वेऽनयैव पूर्वोक्तदिशालंकियात्वेनालंकारत्वेनाभ्यूह्यतां विचार्यताम्॥ समाप्ता रीतयः॥

इति वाग्भटालंकारटीकायां चतुर्थः परिच्छेदः।

पञ्चमः परिच्छेदः।

'स्फुटरीतिरसोपेतम्' इति (रीतयो व्याख्याताः। अधुना) रसानाह—

साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं यथा।
तथैव नीरसं काव्यमिति ब्रूमो रसानिह॥ १॥

यथा साधुपाकेऽपि भोज्यं निर्लवणं लवणरहितमनास्वाद्यं भवति, तथा काव्यमपि नीरसं रसरहितमनास्वाद्यं भवति। इत्येतस्मात्कारणाद्रसान्ब्रूमः॥

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः।
आरोप्यमाण उत्कर्षं स्थायी भावो रसः स्मृतः॥ २॥
शृङ्गारवीरकरुणाहास्याद्भुतभयानकाः।
रौद्रबीभत्सशान्ताश्च नवैते निश्चिता बुधैः॥ ३॥

एते नव रसाः शृङ्गारादयः। नवानां रसानामेकैकः स्थायीभावः पृथक्पृथक्। ते चामी—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहभयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः॥ ४॥

अमी क्रमेण नव स्थायिनो भावाः। 'शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशान्ताः क्रमेण नव रसा ज्ञेयाः॥ विशेषेण भावयन्त्युत्पादयन्ति रसमिति विभावाः स्त्रीवसन्तोद्यानादयः उत्पत्तिकारणानि। एभ्यः शृङ्गारोत्पत्तिरित्यर्थः। विभावो रसकारणम्।

---

१. क्षेमहंसगणिस्त्वयं श्लोकः—'यथा—शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतशान्ताश्च' इति क्रमेणैव पपाठ. २. 'शान्ताश्चेति नवरसाः क्रमेण ज्ञेयाः' ख. ३. 'अथ स्थायिभावलक्षणमाह—' इत्यधिकमादर्शद्वयेऽपि; क्षेमहंसगणिस्तु 'रतिर्हासश्च—' इति श्लोकम् 'एते जुगुप्सा(रत्या)दयः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः' इति व्याख्याय 'निर्वेदग्लानिशङ्काख्या तथासूयामदश्रमाः। आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः॥ व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा। गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च॥ सुप्तिः प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता। मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः। त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्याताः स्वनामतः॥ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलया इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः॥' इत्येतांश्श्लोकानधिकान्व्याचख्यौ.

तथा—अनुभूयते लक्ष्यते रस एभिरित्यनुभावाः कम्पस्वेदमुखविकारनेत्रोल्लासादयः। रसोत्पत्तौ सत्यां पश्चाद्ये भावा जायन्ते तेऽनुभावा ज्ञेयाः। तथा सात्त्विकभावाः स्तम्भस्वेदरोमाञ्चाद्योऽष्टौ समवगन्तव्याः। तथा व्यभिचारिणः सहचारिणो भावा धृतिस्मृतिमत्यादयः। एभिर्विभावैरनुभावैः सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिरुत्कर्षमारोप्यमाणः स्थायीभावो रसः स्यात्। स्थायीभावः शृङ्गारादिरसरूपेण भवति। पूर्वोक्ताः स्थायिनो भावा रत्यादयो विभावादिभिर्व्यक्तीकृताः सन्तो रसाः शृङ्गारादयो नवापि भवन्तीत्यर्थः॥

शृङ्गारस्वरूपमाह—

जायापत्योर्मिथो रत्यां वृत्तिः शृङ्गार उच्यते।
संयोगो विप्रयोगश्चेत्येष तु द्विविधो मतः॥ ५॥

जायापत्योः कलत्रभर्त्रो रत्या प्रीत्यां मिथो वृत्तिः परस्परवर्णनं शृङ्गार उच्यते। एष शृङ्गारो द्विविधो मतः। कथम्। संयोगो विप्रयोगश्च। संयुक्तयोर्दम्पत्योः संभो(यो)गात्मकः शृङ्गारः। वियुक्तयोस्तु विप्रलम्भात्मकः शृङ्गारः॥

तौ तयोर्भवतो वाच्यौ बुधैर्युक्तवियुक्तयोः।
प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेष द्विधा मतः॥ ६॥

तौ संयोगविप्रलम्भौ तयोर्जायापत्योः क्रमाद्युक्तवियुक्तयोर्बुधैर्वाच्यौ भवतः। पुनरेष शृङ्गाररसो द्विधा मतः। प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च। विशेषमग्रतो ज्ञापयिष्यामः॥

अथ शृङ्गाररसनायकमाह—

रूपसौभाग्यसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा।
अनुद्धतः सूनृतगीः ख्यातो नेतात्र सद्गुणः॥ ७॥

अत्र शृङ्गारे नेता नायकः कथितः। कीदृशः। रूपसौभाग्ययुक्तः। रूपशब्देन लावण्यम्। कुलीनः सुकुलोद्भवः। कुशलः सकलकलाकोविदः। युवा यौवने वर्तमानः। अनुद्धतः सौम्याकृतिक्रियः। सूनृतगीः सत्यवाक्। सद्गुणः॥

अयं च विबुधैरुक्तोऽनुकूलो दक्षिणः शठः।
धृष्टश्चेति चतुर्धा स्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा॥ ८॥

अयं च नायको विबुधैश्चतुर्धा उक्तः। अनुकूलो दक्षिणः शठो धृष्टश्चेति। अस्य नायकस्य नायिका चतुर्विधा स्यात्॥

अथानुकूलादीनां लक्षणान्याह—अनुकूललक्षणं प्रागाह—

नीलीरागोऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः।
दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि यः स्यादविकृतः स्त्रियाम्॥ ९॥

नीलीरागोऽनुकूलो भवति। यथा—नीली गुली तस्या रागो नोत्तरति। सोऽनुकूलो नायकः परं सोऽन्यरमणीरतो न स्यात्। अन्यस्या चित्तं यस्य सोऽन्यचित्तः स दक्षिणो

शृङ्गाररसं तत्संबन्धि चान्यदपि सर्वमुक्त्वा वीरादीन्रसानाह—

(तत्र वीरमाह—)

उत्साहात्मा भवेद्वीरस्त्रिधा धर्माजिदानतः।
नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरधिगतो गुणैः॥ २१॥

वीरो रस उत्साहात्मा भवति। स त्रिधा—धर्माजिदानतः। धर्मवीरः संग्रामवीरो दानवीर इति। अत्र वीररसे सर्वैः श्लाघनीयगुणैरधिगतो नायको भवति॥

(करुणमाह—)

शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपातरोदने।
वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणि कीर्तयेत्॥ २२॥

करुणो नाम रसः शोकोत्थः शोकात्मको ज्ञातव्यः। तत्र रसे भूपातरोदने वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणि कीर्तयेत्। भूपातो भूमौ लुठनं तथा रोदनम्, वैवर्ण्यं विवर्णभावः, मोहो मौढ्यम्, निर्वेदो विषादः, प्रलापः प्रकृष्टं लपनम्, अश्रूणि अश्रुपातः। करुणारस एते भवन्ति भावाः। अतोऽत्र रसे एते भावा वर्ण्यन्ते॥

(हास्यमाह—)

हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः।
चेष्टाङ्गवेषवैकृत्याद्वाच्यो हास्यस्य चोद्भवः॥ २३॥

हास्यनामा रसो बुधैर्हासमूलः समाख्यातः। तस्य हास्यरसस्य संभव उत्पत्तिश्चेष्टाङ्गवेषवैकृत्याद्भवति॥

अथोत्तममध्यमाधमभेदेन हास्यरसस्वरूपमाह—

कपोलाक्षिकृतोल्लासमोष्ठे तिष्ठन्स उत्तमः।
मध्यमानां विदीर्णास्यः सोऽवराणां सशब्दकः॥ २४॥

कपोलाक्षिकृतोल्लासमोष्ठे तिष्ठन्नोष्ठमात्राश्रयश्च भवति स उत्तमः। मध्यमानां विदीर्णास्यः प्रसृताननो भवति। स च हास्यरसोऽवराणां नीचानां सशब्दको महाशब्दसहितो भवति॥

(अद्भुतमाह—)

विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यवस्तुनः।
दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते॥ २५॥

अद्भुतो रसो विस्मयस्थायिभावात्मकः। स च प्राणिनामसंभाव्यवस्तुनो दर्शनाच्छ्रवणाद्वा समुपजायते। एतेनास्य द्विधोत्पत्तिरभिहिता॥

अस्य रसस्य विभावादीन्दर्शयति—

तत्र नेत्रविकासः स्यात्पुलकः स्वेद एव च।
निःस्पन्दनेत्रता साधुसाधुवाग्गद्गदा च गीः॥ २६॥

तत्राद्भुतरसे जाते नेत्रयोर्विकासः स्यात् । रोमाञ्चस्वेदौ भवतः । निःस्पन्दनेत्रता भवति नेत्राणि निःस्पन्दानि भवन्ति । साधुसाधुवाग्भवति । गद्गदा च स्यात् ॥

(भयानकमाह—)

भयानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः ।
स च प्रायेण वनिता नीचबालेषु शस्यते ॥ २७ ॥

भयानको रसो घोरवस्तुदर्शनाद्भवेत् । भीतिप्रकृतिर्भयस्वभावः । स भयानको रसः प्रायेण स्त्रीषु नीचेषु बालेषु प्रशस्यते । भयरसो व्यावर्ण्यमानो नूनमेतेष्वेव शोभते नान्यत्रास्य रीतिः ॥

इदानीमस्य विभावादीन्दर्शयति—

दिगालोकास्यशोषाङ्गकम्पगद्गदसंभ्रमाः ।
त्रासवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यन्ते विबुधैरिह ॥ २८ ॥

अस्माद्भयानकादेते पदार्था उत्पद्यन्ते । अतोऽत्र रसे एते व्यावर्ण्यन्ते । एते के । दिगालोको दिग्दर्शनम्, मुखशोषः, शरीरकम्पः, गद्गदा वाणी, संभ्रमः, तथा त्रासः, वैवर्ण्यं विवर्णभावः, मोहो मूढता । सर्वत्र मुह्यति भयेन । इहामी वर्ण्यन्ते बुधैर्भावाः ॥

(रौद्ररसमाह—)

क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः क्रोधश्चारिपराभवात् ।
भीष्मवृत्तिर्भवेदुग्रः सामर्षस्तत्र नायकः ॥ २९ ॥
स्वांसाघातस्वशंसास्त्रोत्क्षेपभ्रकुटयस्तथा ।
अत्रारातिजनाक्षेपोद्वेलनं चोपवर्ण्यते ॥ ३० ॥

रौद्ररसः क्रोधात्मको भवति । क्रोधश्चारिपराजयाद्भवति । अरिकृतपराजयात्क्रोधः । यदा योऽरिणा पराजीयते तदा तस्य क्रोधो जायत इत्यर्थः । तथा रौद्रे भीष्मवृत्तिरुग्रः सामर्षो नरो नायको भवेत् ॥

(बीभत्समाह—)

बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहृद्यश्रवणे क्षणात् ।
निष्ठीवनास्यभङ्गादि स्यादत्र महतां न च ॥ ३१ ॥

बीभत्सो रसो जुगुप्साभावप्रभवः स्यात् । विभावादीनस्योद्दिशति स चाहृद्यश्रवणाद् विरूपपदार्थाकर्णनात् विरूपवस्तुनो दर्शनाच्च । निष्ठीवनमकुरितताद्यमङ्गादि स्यात् तद्भावसंपन्नः स्यात् । परं महतामुत्तमानां निष्ठीवनादयो भावा न प्रयोक्तव्याः ॥

---

१. 'अत्र रौद्रे स्वस्कन्धप्रहतिः स्वस्य श्लाघा शस्त्रक्षेपण भ्रुकुट्योऽनुभावाः । उपलक्षणात्—नेत्ररागदन्तोष्ठग्रहणरुधिराकर्षणादीन्यपि भवन्ति । तथा विपक्षपक्षाक्षेपो दलनं वैरिमर्दनम् । उपलक्षणादापमवेगामर्षादयपि च व्यभिचारितयोपवर्ण्यन्ते ॥' इति जिनवर्धनसूरिरिमं श्लोकं व्याचख्यौ.

(शान्तमाह—)

सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निःस्पृहनायकः ।
रागद्वेषपरित्यागात्सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ ३२ ॥

शान्तो रसः सम्यग्ज्ञानसमुत्थानो भवति । अस्य शान्तरसस्य निःस्पृहो नायको भवति । शान्तरसचाभिःस्पृहो भवति । स शान्तरसो रागद्वेषपरित्यागात्सम्यग्ज्ञानस्य संभव उत्पत्तिकारणम् ॥

दोषैरुज्झितमाश्रितं गुणगणैश्चेतश्चमत्कारिणं
नानालंकृतिभिः परीतमभितो रीत्या स्फुरन्त्या सताम् ।
तैस्तैस्तन्मयतां गतं नवरसैराकल्पकालं कवि-
स्रष्टारो घटयन्तु काव्यपुरुषं सारस्वताध्यायिनः ॥ ३३ ॥

सारस्वताध्यायिनः कविस्रष्टार आकल्पकालं कल्पकालं यावत् काव्यपुरुषं घटयन्तु घटयन्तु । कीदृक् । विशेषणानि सुगमानि ॥

लाटी हास्यरसे प्रयोगनिपुणै रीतिः प्रबन्धे कृता
पाञ्चाली करुणा भयानकरसे शान्ते रसे मागधी ।
गौडी वीररसे च रौद्रजरसे वच्छोमदेशोद्भवा
बीभत्साद्भुतयोर्विदर्भविषया शृङ्गारभूते रसे ॥
द्वित्रिपदा पाञ्चाली लाटीया पञ्चसप्त वा यावत् ।
शब्दाः समासवन्तो भवति यथाशक्ति गौडीया ॥
प्रथमपदा वत्सोमी त्रिपदसमा च मागधी भवति ।
उभयोरपि वैदर्भी मुहुर्मुहुर्भोषणं कुरुते ॥

समाप्तेयं श्रीवाग्भटालंकारटीका ।